

FAKAMATALA FAKATA'U

2022 - 2023

PANGIKE PUZE FAKAFONUA 'O TONGA

**'Eiki Minisitā Tiofilusi Tiueti
Potungāue Pa'anga
St. George Building
Nuku'alofa**

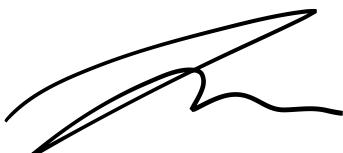
Kaveinga: **Fakamatala Fakata'u Ngata ki he 'Aho 30 Sune 2023**

Ko e fatongia ke fakahū atu 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga ki he ta'u 2023, 'o fakatatau ki he Kupu 54(1)(b) 'o e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga.

'Oku kau ki he Fakamatala Fakata'u 'a e ngaahi ngāue na'e fakahoko 'e he Pangikē Pule' 'i he ta'u 'o ngata ki he 'aho 30 Sune 2023, 'o kau ki ai 'a e Fakamatala Pa'anga kuo 'atita'i ki he piliote tatau. Hili 'a e ongo fakatamaki Koviti-19 pea mo e pā 'a e mo'unga afi HTHH 'i he 2022, na'e fehangahangai 'a e pangikē mo e ngaahi pole ka na'e kei fakahoko lelei pe hono ngaahi fatongia anga maheni. 'Oku hā mahino mei ai 'a e ngāue malohi mo mateaki 'a e kau ngāue 'a e Pangikē Pule' pea mo e Poate 'a e Kau Talēkita ke fakahoko 'a e ngaahi tefito'i fatongia 'o e pangikē pea mo tokoni ai pe ki he tokamalie tukunga faka'ekonōmika hotau fonua'.

'Oku mau fakamālō atu 'i he tataki mo e poupou kotoa 'i he'etau ngāue fakataha ke a'usia 'a 'etau taimu'a ke tokoni'i 'a e malu fakapa'anga 'a e Tonga kotoa 'i henī pea mo tu'apule'anga.

Faka'apa'apa atu,

Tatafu Moeaki
Kōvana
'Aokosi 2023.

KANOTOHI

1. NGAahi FATONGIA & TAUMU'A NGĀUE	5
2. TALATEU	7
3. POATE 'O E KAU TALĒKITA	9
4. NGAahi LAVAME'A 'O E TA'U	15
5. FOKOTU'UTU'U FAKANGĀUE	16
6. TA'OTA'OFI HIKIHIKI 'I HE TU'UNGA 'O E TOTONGI KOLOA	18
7. MA'UMA'ULUTA FAKAPA'ANGA	21
8. TĀNAKI MO 'ANALAISO 'O E NGAahi FAKAMATALA FAKAPULIPULI	24
9. SISITEMI TOTONGI PA'ANGA & NGĀUE'AKI 'O E NGAahi NGĀUE FAKAPA'ANGA	27
10. MĀKETI FAKAPA'ANGA	33
11. OLA 'O E NGĀUE FAKAPA'ANGA	36
12. TOKATEU KI HE FAKATAMAKI FAKANGĀUE & PAONGOFUA	37
13. TOKANGA'I 'O E PA'ANGA	39
14. NGAahi NGĀUE KE TOKONI'I 'A E NGAahi FATONGIA 'O E PANGIKĒ PULE	41
15. FAKAMATALA TĀNAKI 1: FAKAMATALA PA'ANGA 'ATITA'I	45

1. NGAALI FATONGIA & TAUMU'A NGĀUE

'I he Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 2014 'i he kupu hono 4, 'oku hā ai 'a e ngaahi taumu'a 'o e Pangikee'. 'Oku pehē:

Ngaahi Taumu'a 'o e Pangikē

- (1) Kuo pau ko e ngaahi tefito'i taumu'a 'o e Pangikē ke pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo tu'apule'anga.
- (2) 'O 'ikai kaunga kovi ki he tefito'i taumu'a, kuo pau ki he Pangikē ke -
 - (a) Langa hake 'a e ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga; mo
 - (e) Langa hake ha ngāue fakapa'anga 'oku malu mo lelei.
- (3) Fakatatau ki he kupu si'i (1) mo e (2), kuo pau ke fakahoko 'e he Pangikē 'ene ngaahi ngāue 'i ha founiga 'oku 'ne tokoni'i 'a e malu 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua mo e tupu faka'ekonōmika'."

'Oku pukepuke 'e he Pangikē Pule 'a e ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua, 'aki 'a e feinga ke mā'ulalo pea 'oua 'e feliuliuki lahi 'a e hikihiki 'o e totongi koloa 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 5 'a e hikihiki 'o e totongi koloa 'i he ta'u.

'Oku pukepuke 'e he Pangikē Pule 'a e ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga fakatu'apule'anga, 'aki 'a hono tauhi 'a e tu'unga fe'unga 'o e pa'anga talifaki 'o e fonua ke feau 'a e ngaahi fiema'u ki he pa'anga muli ke totongi'aki 'a e koloa hū mai mo e ngaahi me'a kehe'. Ko ia ai, ko e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule 'oku taumu'a ke fakapapau'i 'oku fe'unga 'a e pa'anga talifaki 'a Tonga 'i muli 'o lahi hake 'i he māhina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hū mai'.

'Oku toe fakahā 'i he Lao 'a e Pangikē Pule, kupu hono 4A 'a e ngaahi fatongia 'o e Pangikē Pule:

"Kuo pau ko e ngaahi fatongia 'o e Pangikē, ko e:

- (a). tuku atu 'o e pa'anga;
- (b). Fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e taumu'a fakapa'anga;
- (c). Tu'utu'uni 'a e fa'unga pule ki hono tu'utu'uni 'a e mahu'inga fakatu'apule'anga 'o e pa'anga Tonga 'i he femahino'aki mo e Minisitā;
- (d). Tu'utu'uni 'a e fakafetongi pa'anga muli mo fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue ki he fakafetongi pa'anga muli;
- (e). Tu'utu'uni mo fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue ki he ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga, pea mo tokanga'i 'a e pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalūkufua;
- (f). Fakafuofua'i 'o kapau 'e fiema'u, 'a e lahi hono tuku atu, faka'atā mo e fetongi fakavaha'apule'anga 'o e pa'anga;
- (g). Tauhi mo pule'i tāfataha 'a e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga 'a e Pule'anga;
- (h). Fale'i 'a e Minisitā 'i he ngaahi me'a fakapangikē mo fakapa'anga;
- (i). Hoko ko e tefito'i Pangikē, fakafofonga fakapa'anga mo e fakahū'anga pa'anga 'a e Pule'anga;
- (j). Fakahoko 'a e ngāue fakapangikē 'i Tonga pe ha feitu'u kehe, fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Lao 'ni;
- (k). Pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga, kau ki ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē;
- (l). Tokanga'i mo fakatupulekina 'a e lele lelei, mālohi mo e malu 'a e fakalele 'o e ngāue totongi pa'anga';
- (m). Tānaki mo tuku atu 'a e ngaahi sitesitika;

- (n). *Fengāue'aki mo kau atu ki he ngaahi kōsilio mo kautaha fakavaha'apule'anga, kau ki ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga fakavaha'apule'anga, pea ke fengāue'aki mo e ngaahi kautaha fakapule'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga fekau'aki mo e ngaahi kaveinga felāve'i ki he'ene ngaahi taumu'a mo e ngaahi fatongia;*
- (o). *Pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi māketi sino'i pa'anga tefito 'i Tonga ni;*
- (p). *Ke pule'i mo faka'ai'ai 'a e fakafaingamālie 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga mo e ngaahi ngāue felāve'i; mo e*
- (q). *Fakahoko ha fatongia kehe pe ngāue fekau'aki 'a ia 'oku felāve'i mo e fakahoko 'a hono ngaahi fatongia 'i he Lao 'ni pe ha Lao kehe pē.*

Ko e fakaikiiki ki hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia 'o e Pangikē Pule ke mā'usia 'a ene taumu'a 'oku hā atu 'i he fakamatala fakata'u ni pea mo e ngaahi fakamatala kehe pē.

2. TALATEU

Ko e tukupā 'a e Pangikē Pule' ke fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga fakapotopoto 'oku ho'ata mai ia 'i he fakamatala fakapa'anga 'o e 2023, ko e ta'u ne lava lelei hono ta'ota'ofi 'a e hikihiki 'i he totongi koloa pea mo e pukepuke tu'unga malu 'a e tafa'aki fakapa'anga. Ko e ola 'o e ngāue fakapa'anga 2023¹ 'oku hā mei ai 'a e tupulaki 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe pea tokoni lahi ki ai 'a hono fakalahi 'o 'etau ngaahi koloa faka'inivesimeni, fakalahi 'o e ngaahi fakahū pa'anga taimi lōloa, pea mo e liliu ki he ngaahi pa'anga muli 'oku tau 'inivesi ki ai'. Na'e vakai'i 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) ko e sino ngāue fakavaha'apule'anga tau'atāina 'oku tu'unga lelei pe hono pule'i faka'aho 'a e tu'unga 'o e fakafetongi pa'anga'.

Na'e fakamālohia 'emau founa ngāue 'aki hono fa'u ha palani ngāue ta'u nima (5) ke kamata ngāue'aki 'i he konga hono ua 'o e 2023. 'Oku kau ki ai mo hono toe siofi 'a e Lao tefilo 'a e Pangikē ke fakalakalaka hono leva'i 'a e tupu faka'ekonōmika, pea faka'ai'ai 'a e fetalanoa'aki tau'atāina pea 'ata ki tu'a mo e fengāue'aki fakataha mo e ngaahi hoa ngāue'. Ko ia ai 'oku malava ke mape'i 'e he Pangikē Pule' ha ngaahi faingamālie fakapa'anga 'oku toe lelei mo tu'umālie ange ke tokoni'i 'a e tokotaha kotoa pea mo tauhi ai pe 'a e ma'uma'uluta faka'ekonōmika 'a Tonga 'ni. 'Oku mau taukave'i 'a e 'ata ki tu'a mo e fepōtalanoa'aki tau'atāina 'aki 'emau talanoa mo e pangikē 'e fā (4), kautaha sino'i pa'anga mālōlō 'e ua, kautaha fakafetongi pa'anga muli 'ikai ko ha pangikē 'e taha fitu, ngaahi kautaha nō pa'anga, pea mo e ngaahi kautaha fakapa'anga kehe pē. Na'a mau tānaki, 'analaiso, pea tufaki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi me'afua faka'ekonōmika', ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga, pea mo e ngaahi fakafuofua ki he kaha'u'. Ke tokoni ki he faitu'utu'uni 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga' pea mo e ngaahi kupu fekau'aki'. Ne hoko leva ia ke faka'ai'ai 'a e malu e māketi fakapa'anga pea kamata'i ha 'ātakai 'o e fefalala'aki' 'i he tafa'aki fakapa'anga'.

Na'e lekooti 'i he ngāue fakapa'anga ha tupu \$20.4 miliona 'i he ta'u 2023, pea 'oku hā mei hen'i 'a e tupulaki 'i he ngaahi tapa kehekehe 'o e fua fatongia 'a e Pangikē Pule, pea poupou ki ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue lelei mo hono mapule'i lelei 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga'.

Ko e malava ke fakahoko lelei homau fatongia lolotonga 'e ngaahi taimi faingata'a faka'ekonōmika pea mo ngāue'aki 'a e ngaahi faingamālie' 'oku ho'ata mei ai 'a e mā'olunga e tu'unga fakataki pea mo e founa fakahoko ngāue tu'uloa 'a e Pangikē Pule'.

Na'a mau fengāue'aki vāofi pea mo e Potungāue Pa'anga mo e ngaahi sino ngāue 'o e Pule'anga', ngaahi kautaha fakapa'anga, ngaahi Pangikē Pule 'i he Pasifiki' mo honau takitaha Kōvana, Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga, Kautaha Fakatahataha ki hono

fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga (AFI), pea mo e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga kehekehe pē. Ke fakapapau'i 'oku taha pe 'a e tali ki he ngaahi pole faka'ekonōmika 'oku hoko'. 'I he'emau fengāue'aki fakataha mo e fevahevahe'aki, ne fakalakalaka ange ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ne fakahoko' pea ma'u ai 'a e ola ne leleiange 'i he 'amanaki.

Ko e ngāue lava me'a 'a e Pangikē Pule' ne kaunga lelei ia ki he tangata'i fonua Tonga kotoa 'i hen'i pea mo e

¹ Mei he 'aho 1 Siulai 2022 ki he 30 Sune 2023

kakai 'oku nau talafi pa'anga mai ki hono kāinga'. Ne 'aonga hono holoki 'a e hikihiki 'i he totongi koloa' ke malu'i 'a e ivi fakatau 'a e kakai', pea faka'ai'ai 'a e inivesi 'a e ngaahi pisinisi' 'a ia ne hiki 'aki 'a e pēseti 'e 8 'a e nō kuo tuku atu 'e ngaahi pangikē 'a ia ko e lahi taha ko e nō fakapisinisi.

'I he siofaki ki he kaha'u, 'oku mau ngāue 'osiki-'a-velenga ke fakapapau'i 'a e malu e tafa'aki fakapa'anga

pea ke kei hoko atu pe ngaahi lavame'a 'o e 2023 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai' pea ke kaunga lelei ai pe ia ke Pule'anga' pea mo hono kakai'.

(Tatafu Moeaki)
Kōvana

3. POATE 'O E KAU TALĒKITA

Fatongia Taki Ngāue

'Oku kau ki he Poate ha kau Talēkita 'a ia kuo fakafatongia'aki kinautolu ke nau fai tu'utu'uni ma'a e Pangikē Pule'. 'Oku kau mai ki ai 'a 'Eiki Sevele 'o Vailahi 'i hono lakanga ko e Sea, mo ha kau talēkita 'e toko fā (4), ko e Sekelitali ki he Potungāue Pa'anga, pea mo e Kōvana' foki. Na'e hoko ha ngaahi liliu ki he kau mēmipa 'o e Poate 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Na'e fakafisi ai ha ongo talēkita 'e toko ua, 'o kau ki ai 'a e Kōvana mālōlō. Na'e kau fo'ou mai mo John Paul Chapman mo Vika Fusimālohi ko e ongo talēkita fo'ou. 'Ikai ko ia pē, ka na'e kau mai foki mo e Kōvana fo'ou, hili ia hono fili ia ki he lakanga, ki ha ta'u ngāue 'e nima.

'I he lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 'o e 2023, na'e fakahoko 'e he Poate honau ngaahi fatongia kehekehe 'o kau kiai hono fakatupulaki e tu'unga malu 'a e tafa'aki fakapa'anga, ta'ota'ofi 'a e hikihiki 'i he tu'unga 'o e totongi koloa, ko hono fakafotunga mai e tu'unga faka'ekonōmika 'o Tonga, mo tokoni ki he lelei fakalūkufua 'a e kakai 'o e fonua'. 'Oku taliui foki 'a e he Talēkita ki he ngaahi fatongia 'o e Pangikē Pule, ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga, ko hono tuku atu 'o e pa'anga ke ngāue'aki 'e he fonua, ko e tu'unga pau mo e malu 'o e sisitemi fakapa'anga, tokateu 'o e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua', mo hono fakapapau'i 'oku 'aonga 'a ee

mahu'inga 'o e fakafetongi pa'anga ki he malu 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua, pea fakatokanga'i foki 'i he ta'u' na'e mālohi ange 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'o fakahoa mo e mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo ia (NEER). 'Oku kātoi 'e he me'a 'ni 'a e hokohoko atu hono sivi'i 'o e ngāue 'a e Pangikē Pule ke mahino 'oku fakakakato hono ngaahi fatongia mo hono ngāue'aki 'ene ngaahi naunau ngāue'. 'Oku tataki 'e he Poate 'a e Kōvana ke fakapapau'i 'oku 'ikai ngata pē 'i hono tokanga'i mo ola lelei 'a e Pangikē Pule, ka 'oku toe muimui foki 'a e fua fatongia 'a e Pangikē Pule ki he tu'utu'uni 'a e Lao 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga pea mo e ngaahi lao fekaukau'aki'.

Na'e ola lelei 'a e tupu faka'ekonōmika 'a Tonga 'i he ta'u fakapa'anga 2022-23 hili ia ha holo pe 'a e 'ekonōmika' 'i he ongo ta'u 'e ua kuo hili'. 'Oku fakafuofua 'a e Pangikē Pule na'e tupu pēseti 'e 2.4 e ta'u fakapa'anga 'o e 2022-23, pea 'e toe tupu 'aki mo ha toe pēseti 'e 2.6 'i he ta'u fakapa'anga 2023-24. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e fakaakeake 'a e 'ekonōmika mei he ongo fakatamaki na'e hoko 'i he ta'u 2022, ka 'oku 'i ai pē mo e ngaahi fakafe'atungia 'i he tafa'aki 'o e ngaahi mo tufaki mai 'o e koloa 'oku 'ne fakangatangata 'a e faingamālie ke toe

vaveange 'a e fakaakeake, pea 'oku toe tokoni ia ki he hikihiki 'o e totongi koloa'. Koe'ahi ko hono fatongia ke tokangaekina 'a e tu'unga malu fakapa'anga 'o e fonua, 'oku kei tu'u ai pē 'a e ngaahi taumu'a ngāue mahu'inga 'a e Pangikē Pule 'i he tataki 'osiki-'a-velenga 'oku fai 'e he Poate 'o e Kau Talēkita pea ne ma'u ai ha ola 'oku palanisi ai 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e fonua pea mo e pole 'o hono kei pukepuke pē 'a e hikihiki 'o e totongi koloa tefito ('ikai kau ki ai 'a e totongi 'o e koloa lolo' mo e me'akai'), ke ne faka'ai'ai ha 'ātakai 'oku malu fakapa'anga ma'a e Tonga kotoa.

Na'e holo 'a e totongi koloa fakalūkufua mei he tu'unga mā'olunga ne a'u ki ai ko e pēseti 'e 14 'i Sepitema 2022 ki he pēseti pē 'e 7.4 'i Sune 2023, pea toe holo ai pē 'i Siulai 2023 ki he pēseti 'e 4.8, 'o fenāpasi 'eni mo e fakafuofua 'a e Pangikē Pule ke mā'ulalo pē 'i he tu'unga fe'unga ko e pēseti 'e 5, 'a ia ko e fuofua taimi ia ke holo ai 'o mā'ulalo talu mei he māhina ko Mē 'o e 2021. Neongo na'e holo mo e totongi koloa hū mai mei muli' ki he pēseti 'e 1.9 'i Siulai 2023, na'e faka'ohovale 'a e kei mā'olunga pē 'a e totongi koloa fakalotofonua 'i he pēseti 'e 8.8. Koe'ahi ko e ngaahi faitu'utu'uni lelei mo fakafuofua lelei na'e fakahoko, 'oku fai ai hono fakapapau'i 'oku kei tu'u mālohi pē 'a e 'ekonōmika 'o e fonua, pea 'oku kei fakanaunau pē 'a e 'ekonōmika ke ne malu'i 'a e fonua mei ha ngaahi fakatamaki faka'ekonōmika 'e hoko 'i he kaha'u te ne malava ke uesia 'a e mo'ui faka'aho 'a e kakai 'o e fonua'.

Ko e tupu faka'ekonōmika pea mo hono ta'ota'ofi 'a e hikihiki 'o e totongi koloa, lolotonga ko ia 'oku mā'olunga pē 'a e pa'anga talifaki 'i muli, 'oku 'nau fakahaa'i mai ai 'a e tataki lelei 'oku fai 'e he Poate ki hono tokangaekina 'etau pa'anga talifaki, fakaivia 'a e tu'unga malu 'o e 'ekonōmika pea mo e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga fakapotopoto. Na'e fakakakato foki 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi fiema'u 'e valu (8) mei he ngaahi fiema'u fakakātoa 'e hongofulu (10) 'i he Lipooti 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'i he'enau Polokalama Sivi 'o e Tu'unga Malu (Safeguard Assessments) 'o e 2021, ko e taumu'a pe ki hono toe fakaivia pē 'a e tau'atāina 'o 'ene fakahoko hono fatongia pea mo e ngaahi fatongia fakataki'.

Na'e toe fokotu'u 'a e Kōmiti 'Atita 'a e Poate' lolotonga 'a e ta'u', 'i he laumālie pē 'o e tauhi 'a e 'ata ki tu'a 'a e ngāue pea mo e taliui ki he fatongia'. Kuo pau foki ke fakataha 'a e Poate 'o 'oua na'a toe si'isi'i hifo 'i he fakataha 'e 10 'i he ta'u, 'o hangē ko ia kuo tu'utu'uni 'e he lao'. Kaikehe, 'i he lolotonga 'a e ta'u' na'e fakahoko ai ha fakataha 'e 33 'a e Poate, pea fakataha 'e 18 'a e

Kōmiti 'Atita 'a e Poate, 'o tokoni ai pē ki hono fa'ufa'u e ngaahi tu'utu'uni ngāue, ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga', pea mo hono muimui'i 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga pea mo e ngaahi ngāue kehe pē 'a e Pangikē Pule'.

Na'e 'i ai foki mo e ngaahi ngāue lavame'a na'e fakakakato 'i he lolotonga 'o e ta'u', 'o kau ki ai 'a hono tali ke ngāue'aki 'a e Sisitemi Totongi Pa'anga Faka'elekitulōnika Fakalotofonua (DEPS) 'a ia na'e hopoki 'i Siulai 'o e 2022, ko e fakaakeake 'a e ngaahi ngāue hili 'a e fakatamaki HTHH pea mo e Koviti-19, ko hono toe fakalele'i 'a hono tokanga'i 'o e ngaahi pangikē, ko hono sivi faka'auliliki 'o e ngaahi maumau ne hoko ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapangikē, pea mo e ngaahi ngāue ki hono leva'i lelei 'a e ngaahi tafa'aki fakapa'anga 'o e 'ekonōmika'. Na'e kakato foki mo hono fakapapau'i 'e he Poate 'a e fōtunga 'o e pa'anga fo'ou 'o kau ai ke ngāue'aki 'a e pepa 'oku ngingila (polymer) ne 'osi tali 'e he Pule'anga, pea tali foki 'e he Fakataha Tokoni ke tuku atu 'i he 2024. Na'e tali foki 'e he Poate ke fai ha ngāue makehe ki he tafa'aki tokangaekina 'o e pa'anga ke fai hano lau, toe tuku atu ke ngāue'aki 'oka 'oku kei taau, pe ko hono faka'auha ha ngaahi kofukofu pa'anga pepa kuo ta'u 'e fā hono tuku', ke kei tauhi ai pe 'a e tu'unga taau 'o e pa'anga pea ke 'i ha tu'unga fe'unga 'a e pa'anga ke ngāue'aki 'e he kakai 'o e fonua'.

Na'e vakai'i pea tali 'e he Poate' 'a e ngaahi fakamatala fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' 'i he māhina kotoa pē. Fakataatau ki hono ngaahi fatongia 'oku hā 'i he Kupu 54(4) 'o e Lao 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, ko e Fakamatala ki he Koloa mo e Mo'ua 'oku fakahū atu ia ki he Minisitā 'o e Pa'anga pea mo e 'Ofisi 'o e Palēmia, ke pulusi 'i he Fanonganongo Kāsete 'a e Pule'anga'. I he ta'u fakapa'anga 2023, na'e a'u 'a e tu'unga 'o e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga ki he \$940.9 miliona, 'a ia ko e tupu ia mei he \$878.2 miliona na'e lekooti 'i he ta'u fakapa'anga 2022. Ko e tupu ko 'eni 'oku 'ne fakahaa'i mai 'a e lelei 'o hono tokanga'i mo hono mapule'i 'e he Pangikē Pule 'a e pa'anga talifaki 'oku 'i tu'apule'anga, pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga ke tokonia 'a e fakaakeake 'a e 'ekonōmika 'o e fonua'. Ko e hiki mā'olunga 'a e pa'anga tupu 'oku malava ke vahevahe' mei he \$0.5 miliona 'i he 2022 ki he \$20.4 miliona 'i he 2023, ko e faka'ilonga ia 'o e ola lelei 'o e ngāue fakapa'anga'.

Ko e fatongia mahu'inga foki 'oku fai 'e he kau Talēkita ki hono fokotu'utu'u 'a e hala fononga 'o e Pangikē Pule ki he kaha'u'. 'Oku kau ki henri 'a hono tali ko ia 'o e Patiseti Fakata'u 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

ki he Ta'u Fakapa'anga 2024, ko e ngaahi liliu ki he fokotu'utu'u 'o e ngaahi lakanga ngāue 'o e potungāue, pea mo hono toe siofi faka'auliliki 'a e Ngaahi Taumu'a Ngāue Mahu'inga 'a e Pangikē Pule'. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue 'oku fakamohe mei 'ulu ke fai hano fakakakato 'i he konga kimui 'o e ta'u 2023, 'o kau ki ai 'a hono toe vakai'i 'o e Lao 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, pea pehē foki ki ha ngaahi fakalelei pē ki he

potungāue ke toe leleiange 'ene fakahoko fatongia'. 'Oku tokoni lahi 'a e ngaahi to'o fatongia mo e fai tu'utu'uni 'a e Poate' ki hono tataki 'a e Pangikē Pule' ke toe ola leleiange 'a 'ene feinga ke a'usia 'a 'ene misiona mo 'ene vīsone'.

Kau Talēkita 'o e Poate

Sune 2023

LORD SEVELE 'O VAILAHI
Sea 'o e Poate
Fokotu'u ki he lakanga Talēkita
'i he 25 Fepueli 2022

RICHARD PREMA
Tokoni Sea 'o e Poate
Fokotu'u ki he lakanga Talēkita
'i he 2 Mē 2003

SIOSI LATU MAFI
Talēkita
Fokotu'u ki he lakanga Talēkita
'i he 13 Tisema 2019

JOHN PAUL CHAPMAN
Talēkita
Fokotu'u ki he lakanga Talēkita
'i Sepitema 2022

VIKA FUSIMĀLOHI
Talēkita
Fokotu'u ki he lakanga Talēkita
'i Sepitema 2022

KILISITINA TUAIMEI'API
Talēkita
Fokotu'u ki he lakanga Talēkita 'i Siulai 2022 'i hono
lakanga ko e Sekelitali ki he Potungāue Pa'anga

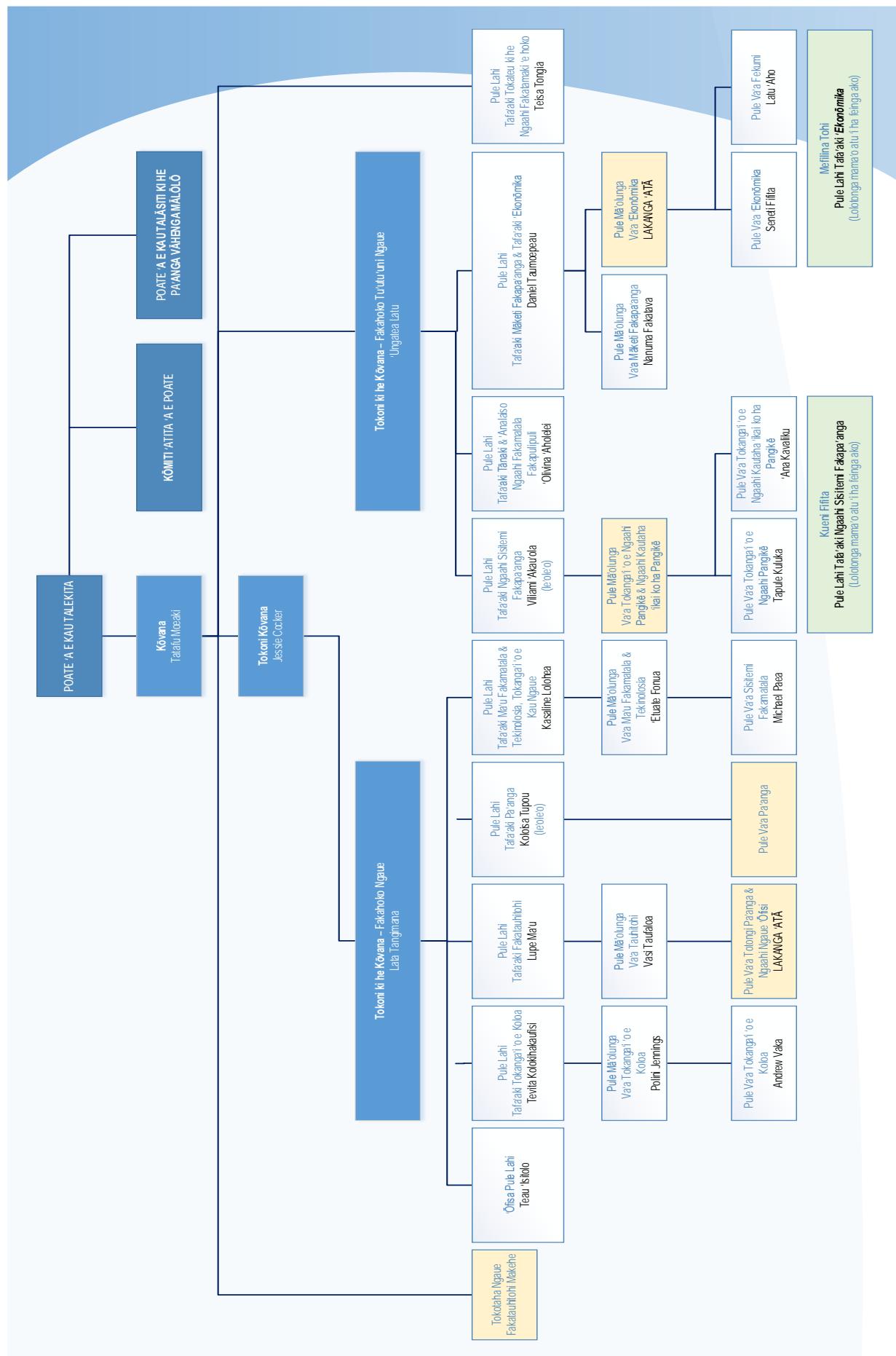
TATAFU MOEAKI
Kōvana

JESSIE COCKER
Tokoni Kōvana

Fokotu'utu'u 'o e ngaahi lakanga ngāue

Sune 2023

Kau Pule Ngāue Mā'olunga

TATAFU MOEAKI
Kōvana

JESSIE COCKER
Tokoni Kōvana

'UNGATEA LĀTŪ
Tokoni ki he Kōvana
Fakahoko Tu'utu'uni

LATA TANGIMANA
Tokoni ki he Kōvana
Fakahoko Ngāue

4. NGAALI LAVAME'A 'O E TA'U

Ta'ota'ofi 'o e hikihiki 'i he tu'unga 'o e Totongi

Koloa:

Na'e holo 'a e pēseti 'o e hikihiki 'o e totongi koloa mei he pēseti 'e 14
(Tīsema 2022) ki he

4.8%

'i Siulai 2023.

Pa'anga Talifaki:

Na'e tupulaki 'a e Pa'anga Talifaki 'i muli 'a e fonua ki he

\$921.4 MILIONA

'a ia ko e māhina ia 'e 13 'o e koloa
hū mai.

\$20.4 MILIONA

**Tupu 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga
ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023**

Ta'u Fakapa'anga 2022: \$0.5 MILIONA

Ma'uma'uluta Fakapa'anga:

- Na'e hanga 'e he hiki 'i he pa'anga mohe 'oku fiema'u mei he pangikē (SRD) mei he pēseti 'e 10 ki he pēseti 'e 15 'o vahe'i ai ha konga lahi 'o e ngaahi koloa liliu ngofua ki he pa'anga' (Liquid Assets) ki he 'akauni SRD 'a e ngaahi pangikē
- Ko e pēseti ma'ulalo taha ki he nō 'o fakahoa ki he fakahū pa'anga (loans to deposits ratio) ko e pēseti 'e 70 ne liliu ia ki he vaha'a 'o e pēseti 'e 80 ki he pēseti 'e 90, ke fenāpasi mo e ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'anga'.

Pa'anga Pepa & Pa'anga Maka:

Fakakakato 'o e ngaahi fiema'u ki he Pa'anga Fo'ou 2024 'o kau ai 'a e liliu 'o e lau'i pa'anga ki he polimā (polymer)

Na'e fe'unga 'a e pa'anga pepa mo e pa'anga maka kuo tuku atu ke ngāue'aki 'e he kakai mo e

\$118.0 MILIONA

lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 'o e 2022/23

\$14.2 MILIONA

**Totongi atu ki he Pule'anga ke tokonia 'a e langa fakalakalaka
fakalūkufua**

Ta'u Fakapa'anga 2022: \$0.3 MILIONA

Fokotu'utu'u Fakangāue:

Na'e tali 'e he Poate 'a e Kau Talēkita 'a e Fokotu'utu'u Fakangāue 2022/23 mo e ngaahi tāketi ngāue 'e 717.

69%
**Ngaahi Ngāue ne
kakato mei he
Fokotu'utu'u
Fakangāue**

1 Siulai 2022

Ko hono hopoki ia 'o e Sisitemi Totongi Pa'anga Faka'elekitulōnika Fakalotofonua

5. FOKOTU'UTU'U FAKANGĀUE

Na'e tali 'e he Poate 'a e Kau Talēkita 'a e Fokotu'utu'u Fakangāue ki he 2022/23 pea mo e ngaahi tāketi me'afua 'e 717. Na'e toe fai hono vakai'i 'a e fokotu'utu'u fakangāue ko 'eni 'i he faka'osinga 'o Mē 'o e 2023, pea ne hā mei ai 'a e malava 'e he Pangikē Pule ke fakakakato 'a e pēseti 'e 69 'o e ngaahi tāketi me'afua ko 'eni 'e 717 ki he ta'u fakapa'anga 'o e 2022/23. Ko e ngāue lahi na'e fai 'e he kau taki ngāue 'i he lolotonga 'o e ta'u, ke takitaki e fononga 'a e Pangikē Pule ki he kaha'u, pea mo hono fakakau mai 'a e ngāue ko ia ki hono fa'ufa'u 'a e Palani Ngāue Ta'u 'e 5 'a e Pangikē Pule ki he 2023 – 2028, 'a ia 'oku hokohoko lelei atu pē ke kakato ki he konga hono ua 'o e ta'u 2023. Na'e fakatefito foki 'a e ngaahi ngāue fakaloto'api 'a e Pangikē 'i he lolotonga 'a e ta'u ke fakakakato hono ngaahi fatongia kuo tu'utu'unia 'e he Lao':

- a) *Pukepuke 'a e tu'unga malu mo pau 'a e totongi koloa pea mo e ngaahi ngāue fakapa'anga'. 'Oku kau ki henī 'a hono tokangaekina 'o e hikihiki 'a e totongi koloa, ngaahi totongi tupu, pea mo e tu'utu'uni fakapa'anga, 'a ia 'oku nau kaunga totonu ki hono pukepuke ha tu'unga taau ke 'inasi tatau ai 'a e ngaahi pisinisi pea mo e taautaha fakatou'osi';*
- e) *Pukepuke ha 'ātakai faka'ekonōmika 'i he fonua ke ne matu'uekina 'a e ngaahi feliuliuaki 'i he 'ekonōmika pea mo e tu'u ta'epau 'a e ngaahi ngāue fakamāmani lahi';*
- f) *Ko hono tuku atu 'o e pa'anga ke ngāue'aki 'e he kakai 'o e fonua, pea pehē foki ki he ngaahi mahu'inga fakafetongi pa'anga Tonga';*
- h) *Ko hono tokangaekina 'o e pa'anga talifaki 'a e fonua, 'a ia 'oku tokoni ki hono pukepuke 'a e mahu'inga fakafetongi pa'anga, pea ke fakapapau'i 'oku a'usia 'e he fonua 'a e ngaahi fatongia totongi pa'anga fakavaha'apule'anga';*
- i) *Ko hono tokanga'i mo hono fakapapau'i 'a e ngāue lelei mo e tu'unga malu 'o e ngaahi sisitemi totongi pa'anga';*
- k) *Ko hono tānaki mo hono 'analaiso 'o e ngaahi fakamatala, pea fa'u mei ai pea tuku atu ha ngaahi pepa fakamatala faka'ekonōmika koe'ahi ke mea'i 'e he kakai 'o e fonua 'a e ngaahi tu'utu'uni 'oku felāve'i mo e 'ekonōmika. Pea 'i he taimi tatau 'oku fai 'a e tokanga ki he ngaahi pisinisi 'oku tu'u lavea ngofua mo e ngaahi fāmili ke nau mā'usia 'a e ngaahi sēvesi fakapa'anga, ke tokoni ki hono langa hake mo hono fakalakalaka'i 'o e 'ekonōmika';*
- l) *Ko hono fakapapau'i 'oku taau 'a hono leva'i 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga 'i he ngaahi ngāue 'a e Pangikē Pule';*
- m) *Ko hono fakakakato 'a hono ngaahi fatongia ki he ngaahi fiema'u fakapangikē 'a e Pule'anga';*
- n) *Ko hono pukepuke 'a e ngaahi felāve'i mo e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga'.*

VISONE

Ke hoko ko ha Pangikē Pule lelei mo longo mo'ui 'i hono poupou'i 'a e ma'uma'uluta faka'ekonōmika 'a Tonga.

TAUMU'A NGĀUE

Ke fa'u mo fakahoko ha fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga malu 'oku ne langa 'a e tu'unga faka'ekonōmika'; teke 'a e ma'uma'uluta mo e malu 'o e tafa'aki fakapa'anga', ngaahi sisitemi totongi pa'anga 'oku ma'uma'uluta fakatu'apule'anga mo ngāue fakapolofesinale pea 'i he tau'atāina.

NGAAHI TEFITO'I TUI

Ke tokoni 'a e ngaahi tefito'i tui ko 'eni ki hono ngāue'i 'a e taumu'a ngāue 'a e Pangikē

NGĀUE FAKATAHA

Ngāue Fakataha ki ha Pangikē 'oku fakahoko fatongia 'aonga

FAI TOTONU

'I he tu'unga fakapolofesinale mo e tu'utu'uni malu

FAKAKAUKAU FO'OU

Hokohoko atu 'a e fakalelei ki he ngāue 'oku fakahoko

LELEI TAHA

Fua 'o e ngāue 'oku 'i ha tu'unga mā'olunga

6. TA'OTA'OFI HIKIHIKI 'I HE TU'UNGA 'O E TOTONGI KOLOA

Fakatātā 2: Faka'ali'ali Ngoue 2023

Ko e faka'ali'ali 'e he tangata mei ngātai lolotonga 'a e Faka'ali'ali Ngoue 'a Tongatapu 2023

Fa'unga 'o e Tu'utu'uni Fakapa'anga

'Oku mau fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue fakapa'anga 'o fakataumu'a ke ta'ota'ofi 'a e hikihiki 'i he tu'unga 'o e totongi koloa' 'aki 'a e mā'ulalo mo ma'uma'uluta 'a e tu'unga 'o e hikihiki 'i he totongi koloa fakalūkufua'. Pea 'i he taimi tatau, 'oku 'i he tu'unga fakafiemālie pē 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e Pule'anga'. 'I he lolotonga 'a e ta'u', na'e 'avalisi pēseti 'e 10.3 'a e hikihiki 'i he totongi koloa', pea talu mei Mē 2021 'a 'ene mā'olunga ange 'i he tu'unga fe'unga ko e pēseti 'e 5 'oku taumu'a ki ai 'a e Pangikē Pule'. Na'e makatu'unga 'eni mei he fakangatangata 'a e fakatupu'anga koloa fakamāmani lahi' talu mei he Koviti-19 pea mo e tau 'i 'lukuleini', 'a ia ne si'sisi'i ai e koloa ne tuku mai 'o fakahoia ki he lahi 'o e fiema'u koloa 'a e kakai' 'o makatu'unga mei he lahiange 'a e li' pa'anga mai mei muli' pea mo e lahiange 'a e fakamole 'a e Pule'anga' ke poupou'i 'a e tupu faka'ekonōmika'.

Ko ia ai, na'e liliu 'a e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'i Sepueli 2023 'o fakataumu'a ke ta'ota'ofi 'a e hikihiki 'i he totongi koloa'. 'I he taimi tatau, na'e faka'ai'ai 'e he Pangikē Pule' 'a e nō kiate kinautolu 'oku tu'u lavea ngofua' koe'uhia ke tokoni ki he fakaakeake faka'ekonōmika'.

Ngaahi Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga

Ta'ota'ofi 'o e hikihiki 'i he tu'unga 'o e totongi koloa

Na'a mau feinga ke ta'ota'ofi 'a e hikihiki 'i he tu'unga 'o e totongi koloa pea na'e fakahoko ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'ni:

- Fakatefito 'a e fokotu'utu'u ngāue fekau'aki mo e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i hono fakafetongi mo e ngaahi pa'anga muli ke tokoni'i 'a e holo 'a e ivi fakatau 'o e ngaahi pisinisi mo e kakai 'aki hono:
 - holoki 'a e hulu 'i he tu'unga fetongi pa'anga muli (exchange rate spread) 'a e ngaahi kautaha fe'ave'aki pa'anga: holo 'a e USD/TOP mei he poini 'e 220 ki he 170, AUD/TOP 'i he poini 300, pea NZD/TOP poini 'e 350;
 - fakafehokotaki 'a e fokotu'utu'u ngāue ki he fakafetongi pa'anga pea mo e ngaahi fakalakalaka 'i he totongi 'o e ngaahi koloa ma'u'anga ivi; pea
 - faka'ai'ai 'a e fe'au'auhi 'i he fakafetongi pa'anga muli 'a e ngaahi kautaha fe'ave'aki pa'anga, pea ke holoki ai 'a e fakamole ki he fe'ave'aki pa'anga 'a e kakai'.
- Hiki mei he pēseti 'e 10 ki he pēseti 'e 15 'a e lahi 'o e pa'anga 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale, 'a ia 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i Pangikē Pule' (Statutory Reserve Deposit).
- 'Oange 'a e faingamālie ki he Pule'anga mo e ongo kautaha sino'i pa'anga mālōlō ke 'omai 'enau pa'anga mei he ngaahi pangikē 'o fakahū 'i he Pangikē Pule'.
- Tuku atu 'i ha founa mo e lea mahino ngofua 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'e fakahoko ke holoki 'aki 'a e hikihiki 'i he totongi koloa' 'i he mahina 'e ono ka hoko'.
- Tauhi pē 'a e tu'unga 'o e hikihiki 'i he totongi 'o e ngaahi koloa' (reference rate) ke 'oua na'a laka hake 'i he pēseti 'e 5.

Malu e Tu'unga Faka'ekonōmika Fakalūkufua

Na'e hōhoamālie pē 'a e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga pea mo e fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga 'i hono tokoni'i 'a e fakaakeake faka'ekonōmika, pea mo fakapapau'i 'a e malu 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua 'aki hono fakahoko 'a e:

- To'o 'a e fakangatangata na'a ne ta'ofi 'a e ngaahi pangikē mei he ngaahi fokotu'utu'u ke nō fakataha mo ha ngaahi kautaha 'ikai ko ha pangikē, pea

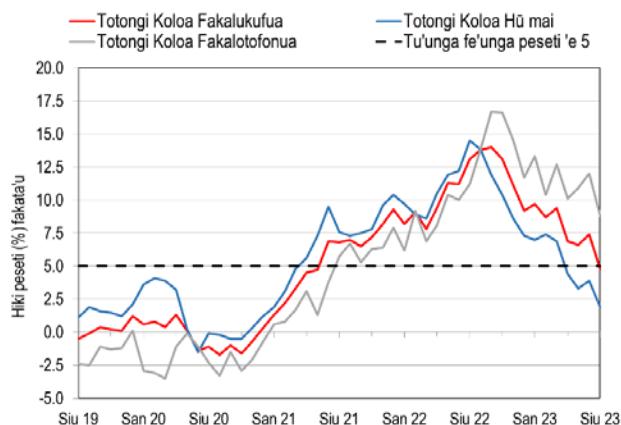
- nau fetokoni'aki ki hono malu'i 'a e ngaahi nō mo vahevahe ha ngaahi ueseia 'e ala hoko ki he totongi fakafoki 'o e noo'.*
- *Hokohoko atu hono fakatupulaki 'a e ngaahi naunau fakapa'anga te ne tokoni'i e tupu faka'ekonōmika 'i he kaha'u 'aki hono fakafaingofua'i 'a e nō ki he:*
 - (i) *ngaahi sekitoa tu'u lavea ngofua 'a ia 'oku si'si'i 'a e faingamālie ke nau lava 'o nō: ngoue, takimamata, ngāue fa'u koloa, langa fale, ako; pea*
 - (ii) *mo e tafa'aki ki he langa hake 'o e ma'u'anga ivi pe a mo e matu'uaki 'a e feliiliuaki 'o e 'ea 'o hangē ko e 'invesi 'i he ma'u'anga ivi tu'uloa'. Fepōtalanoa'aki mo e Potungāue ki he Pa'anga 'a e Pule'anga Tonga ki hano fakalahi 'a e ngaahi me'angāue fakapa'anga ke lava 'o lahi ange 'a e noo'.*
 - *Fengāue'aki vāofi ange 'a e Pangikē Pule mo Pule'anga ke fai ha ngāue ki he mā'olunga 'a e hikihiki 'i he totongi koloa'.*

Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga

'Oku vakai'i 'e he Poate 'a e ngaahi fakamatala fakamuimui kotoa pē 'i hono fakahoko 'a e Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga talu mei Fepueli 2023. Na'e kau ki ai mo e ngaahi ola 'oku hoko 'i he ngaahi tefito'i naunau fakapa'anga hangē ko e pa'anga ngāue (liquidity), hikihiki 'a e totongi koloa fakalūkufua (inflation), pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua (foreign reserves), mo e ngaahi totongi tupu' (interest rates).

Hikihiki 'i he Totongi Koloa Fakalūkufua

FAKATĀTĀ 3: HIKIHIKI 'I HE TOTONGI KOLOA FAKALŪKUFUA *Fakata'u*

Ma'u'anga fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga; Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga.

Na'e fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga ke holoki 'aki 'a e hikihiki 'i he totongi koloa fakalūkufua mei he mā'olunga taha ko e pēseti 'e 14 'i Septema 2022. Na'e pēseti 'e 7.4 'a e hikihiki 'i he totongi koloa fakalūkufua 'i Sune 2023, pea holo māmālie ki he pēseti 'e 4.8 'i Siulai 2023 'o hangē pē ko e fakafuofua 'e Pangikē Pule'. 'Oku tu'u mateuteu pē 'a e Pangikē Pule ke toe fakamālohi'i ange 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga kapau 'e tolonga atu 'a e mā'olunga 'i he hikihiki 'a e totongi koloa fakalotofonua'.

Pa'anga Talifaki 'i muli 'a e Fonua

Na'e kei pukepuke pē 'a e ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga mo tu'apule'anga 'i he lolotonga 'a e ta'u 'aki 'a e tu'unga fakafiemālie pē 'a e lahi 'o e pa'anga muli (pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua) 'o hulu ange 'i he pa'anga 'oku fiema'u ki he totongi pa'anga ki he koloa hū mai mei muli mo ha ngaahi fiema'u kehe. Na'e hiki hake 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua ki he \$921.4 miliona 'a ia 'oku fe'unga mo e māhina 'e 13.0 'o e koloa hū mai mei muli'. 'Oku mā'olunga ange 'eni 'i he tu'unga fe'unga 'oku siofi 'e he Pangikē Pule ko e māhina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hū mai, pea pehē ki he māhina 'e 7.3 kuo fakafuofua 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'oku totonu ke 'i ai e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua'.

Analaiso Faka'ekonōmika mo e Fakatotolo

'Oku mau fakahoko 'a e fekumi mo e 'analaiso fekau'aki mo e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua 'o Tonga, 'a ia 'oku tokoni ki hono fatu 'o e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule'. 'Oku fakafou eni 'i hono tānaki mo 'analaiso 'o e ngaahi fika mo e fakamatala, teuteu 'o e ngaahi fakafuofua, mo hono tohi pea tufaki 'a e ngaahi lipooti faka'ekonōmika'. Ko e ngaahi fakataha mo e ngaahi sino fakavaha'apule'anga hangē ko e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga, mo e ngaahi kupu fekau'aki fakalotofonua 'i he sekitoa taautaha mo e Kautaha 'o e Ngaahi Pangikē na'e fakahoko foki mo ia.

Na'e kakato 'a e ngaahi lipooti fakapa'anga mo faka'ekonōmika 'e 28 lolotonga 'a e ta'u 'o kau ki ai 'a e:

1. *Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga Fepueli 2023,*
2. *Lipooti fakakuata 'e ua (2),*
3. *Lipooti 'e hongofulu mā tolu (13) fekau'aki mo e ngaahi fika 'o e Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga';*
4. *Ngaahi fakamatala fakamāhina 'e hongofulu mā ua (12) fekau'aki mo e tu'unga 'o e*

'ekonōmika mo e 'analaiso 'o e ngaahi me'afua mahu'inga hangē ko e Fe'ave'aki Pa'anga mo Muli, lī pa'anga mai mei muli, mo e hikihiki 'o e totongi koloa'.

Ko e ngaahi lipooti 'ni 'oku paaki atu 'i he peesi 'initaneti 'a e Pangikē Pule ke ngāue'aki 'e he kakai 'o e fonua'. Ko e ni'ihi 'o e ngaahi līpooti lolotonga hangē ko e ngaahi līpooti fakakuata mo e fakamāhina 'oku toe fai hano fokotu'utu'u ke hoa mo e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi sino fekau'aki'.

Tānaki atu ki ai, 'oku tufaki 'e he Tafa'aki 'Ekonōmika 'a e ngaahi fika mo e ngaahi līpooti 'i ha ngaahi taimi pau ki he Poate 'o e kau Talēkita 'o e Pangikē Pule, Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga, Potungāue Sitetisitika 'a Tonga, Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia, Pangikē 'a Māmani mo ha ni'ihi 'oku 'i ai ha'anau fiema'u 'i ha taimi. Ko e lahi taha 'o e tokanga na'e 'i he hikihiki mā'olunga 'o e totongi koloa, 'a ia na'e mā'olunga taha 'i Sepitema 2022 'i he pēseti 'e 14 'i 'olunga 'i he faka'amu pēseti 5 'a e Pangikē Pule, ko ia ne fakahoko ma'u pē 'a e ngaahi 'analaiso mo e ngaahi lipooti 'i he tu'unga 'o e hikihiki totongi koloa mo hono tupu'anga 'o fakahū atu ki he Poate'.

'Ikai ngata ai, ko e ngaahi fakataha mo e kakai 'o e fonua mo e sekitoa taautaha na'e fakahoko ia ke toe lelei ange 'a hono 'analaiso 'o e ngaahi fika mo e fakamatala faka'ekonōmika'. 'Oku toe fakahoko mo tuku atu foki 'e he Tafa'aki 'Ekonōmika 'a e ngaahi 'analaiso ki ha ngaahi kaveinga fakatotolo mahu'inga 'i ha taimi 'e fiema'u ai mei he ngaahi sino fekau'aki'.

'I hono hiki'i 'a e tu'unga lelei 'o e ngaahi līpooti kuo tānaki, na'e fakahoko ai ha ngaahi ako 'e fā (4) mo e ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha fe'ave'aki pa'anga 'i he lolotonga 'a e ta'u fekau'aki mo e ngaahi fiema'u ki he līpooti fe'ave'aki pa'anga mo muli'. Na'e ta'ofi mo e ngaahi totongi tautea ki he līpooti hala mo tōmui 'o a'u ki 'Aokosi 2022, makatu'unga 'i he ngaahi uesia 'o e COVID-19 mo e fakaakeake mei he ngaahi fakatamaki fakaenatula 'i he kamata'anga 'o e 2022.

Na'e kaungatonu 'a e ngaahi tokoni fakatekinikale mo e ngaahi 'a'ahi mei he ngaahi hoa ngāue fakalakalaka 'i he lolotonga 'a e ta'u ki hono fakaivia 'a e tu'unga fakangāue 'a e Tafa'aki 'Ekonōmika'. Ko e timi ki he Fakafuofua mo e 'Analaiso Fakangāue (Forecasting and Policy Analysis Systems) 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga

(IMF) na'e tokoni ki hono fakamālohaia 'a e ngāue fakafuofua 'a e Tafa'aki 'ni, 'aki hono hiki'i 'a e tu'unga 'analaiso faka'ekonōmika fakalūkufua mo e ngaahi mōtolo fakafuofua ki he tu'u lolotonga 'a e 'ekonōmika mo e hikihiki totongi koloa'. Ne toe fakahoko 'e he IMF PFTAC mo e ngaahi ako fekau'aki mo e ngaahi tafa'aki fakamole 'i he 'ekonōmika mo hono fakafuofua, mo e polokalama 'ekonōmika fakalūkufua'.

Ngaahi Fale'i Faka'ekonōmika Ki He Ngaahi Kupu Fekau'aki

'Oku mau fakahoko atu 'a e ngaahi ngāue ke fakalelei'i 'a e ngaahi 'analaiso 'oku fakatefito 'i he ngaahi me'a totolu na'e hoko, ngaahi faka'ekē'eke, fakataha mo hono tuku atu 'o e ngaahi fale'i ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue, ki he tapa kotoa pē 'o e Pule'anga, lolotonga e ngaahi fakataha 'oku fakahoko mo kinautolu'. Na'e kau hen'i 'a e fakataha 'a e Kōmiti Fakatekinikale Faka'ekonōmika (Macroeconomic Technical Committee) ke poupoua 'a e fengāue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga, fakataha mo e Kōmiti Fakalakalaka ki he Fefakatau'aki ke fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he fefakatau'aki 'a Tonga, pea pehē foki ki he fakataha mo e sekitoa takimamata'. Na'e 'ave foki mo e ngaahi fakamatala ki he Potungāue Pa'anga ki he'ene Fakamatala Patiseti 'o e ta'u 2023/24. Na'e tokoni 'a e ngaahi fepōtalanoa'aki mo e Potungāue Pa'anga, Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute, pea pehē ki he Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonōmika, ke 'ilo'i 'a e ngaahi makatu'unga tefito ki he hikihiki 'o e totongi koloa pea mo hono fokotu'utu'u ha ngaahi me'afua ke tokoni ki hono holoki 'o e totongi koloa'. Na'e kau ki hen'i 'a e tokoni 'a e Pule'anga ki he totongi 'uhila, pea mo hono toe kumi ha ngaahi founa ke toe holoki 'aki 'a e tukuhau ngāue'aki pea mo e ngaahi totongi feleti'.

Na'e toe tuku atu pē foki 'e he Tafa'aki 'Ekonōmika ki he ngaahi kupu fekau'aki, 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e tu'unga faka'ekonōmika lolotonga mo e tu'unga fakapa'anga, 'o fakahoko atu ia ki he ni'ihi 'o hangē ko e Pule'anga, pea mo e fakataha 'a e sekitoa 'o e ngaahi pisinisi taautaha'. Ne kau ki ai mo hono fakahoko atu ki he ngaahi hoa ngāue fakalakalaka, lolotonga 'a e fakataha ki hono toe fakalelei'i 'o e ngaahi tu'utu'uni fengāue'aki (Joint Policy Reform Matrix) pea mo e ngaahi fakataha kehe mo kinautolu 'oku nau 'omai 'a e ngaahi pa'anga tokoni fakapatiseti ki he Pule'anga'.

7. MA'UMA'ULUTA FAKAPA'ANGA

'Oku mau fakahoko 'a hono laiseni mo tokangaekina 'a e Ngaahi Pangikē mo e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē ke fakapapau'i 'oku nau malava ke leva'i fakapotopoto e ngaahi fakatu'utāmaki, pea mo malu'i e tu'unga ma'uma'uluta fakapa'anga'. 'I he fatongia tokanga'i 'o e Pangikē Pule 'oku fakahoko 'eni 'i hono tānaki mo 'analaiso 'a e ngaahi līpooti mo ha ngaahi fakamatala felāve'i, pea mo hono fakahoko ha ngaahi 'a'ahi ke fakapapau'i 'a e tu'unga muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga'.

Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki hono Pule'

'Oku kei hokohoko atu 'a hono fakalelei'i 'o e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga 'o fakatatau ki he'ene hā 'i he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku tuku atu 'e he Pangikē Pule, 'a ia 'oku fu'u mahu'inga ke fakapapau'i 'oku fenāpasi mo e ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'anga'. Na'e hokohoko atu e tokoni 'a e timi Tokoni Fakatekinikale Fakapa'anga ki he Pasifiki (PFTAC) 'i hono toe vakai'i faka'auliliki 'o e Ngaahi Tohi Tu'utu'uni lolotonga 'a ia 'oku ngāue'aki ki he ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē ke fakapapau'i e tu'unga muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'anga (BASEL) mo e ngaahi founa ngāue lelei taha'. Ne lava foki ke fa'u mo ha ngaahi tu'utu'uni ngāue fo'ou ki hono tokangaekina 'o e ngaahi me'a 'oku tu'u fakatu'utāmaki ki hono fakalele 'o e pisinisi, tu'unga mateuteu 'a e tafa'aki fakapa'anga 'o kau ki ai 'a hono ngāue'aki 'enau ngaahi palani tokateu mo fakaakeake, pea mo hono tokanga'i 'o e ngaahi fakatu'utāmaki 'e lava ke hoko 'i he feliuliuki 'i he totungi tupu'. Na'e toe fa'u foki mo ha tu'utu'uni ngāue fo'ou 'e ua ki he ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē (ngaahi kautaha nō iiki, kakai nō atu 'o e pa'anga, pea mo e ngaahi kautaha tānaki mo nō pa'anga) felāve'i mo e pule'i lelei mo totonu, pea mo ha ngaahi tu'utu'uni kehe mahu'inga pē. Ko hono fakapapau'i 'o e ngaahi tu'utu'uni fo'ou ko 'eni 'e fakahoko ia hili ha ngaahi ako ki hono fakafuofua'i 'o e ngaahi uesia 'e malava ke hoko'. Kuo 'osi fakahoko foki 'e he PFTAC ha ako ki he founa fakahoko 'o e tu'utu'uni ngāue ko 'eni'. Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakaangaanga ko 'eni 'e toki aofangatuku ia 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko mai'.

Na'e toe poupou'i foki 'e he ngaahi me'afua ne tuku mai 'i he līpooti Fakamatala Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga (MPS) 'o Fepueli 2023 'a e tu'unga mateuteu 'a e ngaahi pangikee'. Na'e kaungatonu 'a e

hiki 'i he pa'anga mohe 'oku fiema'u mei he pangikē (SRD) mei he pēseti 'e 10 ki he pēseti 'e 15 'o vahe'i ai ha konga lahi 'o e ngaahi koloa liliu ngofua ki he pa'anga (Liquid Assets) ki he 'akauni SRD 'a e ngaahi pangikee'. Ko e pēseti mā'ulalo taha ki he nō 'o fakahoa ki he fakahū pa'anga (loans to deposits ratio) ko e pēseti 'e 70 'a ia ne fakalelei'i ia ki he vaha'a 'o e pēseti 'e 80 ki he pēseti 'e 90, ke fenāpasi mo e ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'anga'. 'I he lolotonga 'ni, 'oku faka'au ke toe lelei ange 'a hono leva'i 'o e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē hili hono 'omi ko ia e konga 'o e fakahū pa'anga 'o e ongo Kautaha Tānaki Pa'anga Vāhenga Mālōlō ki he Pangikē Pule pea mo hono hiki hake e lahi 'o e SRD. Neongo ia, 'oku kei mahu'inga pē hono vakai'i fakalelei 'o e ola 'o e Fakamatala Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga 'i he tu'unga malu fakapa'anga'.

Na'e fakangaloku 'a e fakangatangata ko ia 'i he nō fakapa'anga 'e ha pangikē mo ha kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē ke fakalahi 'a e malava ko ia 'e he ngaahi pangikē ke fakapa'anga ha ngaahi ngāue lalahi ange pea ke malava 'o vahevahe 'a e ngaahi fakatu'utāmaki 'i he ngaahi kautaha fakapa'anga 'o e noo'.

Na'e kau fakataha 'a e Pangikē Pule mo e timi Polokalama Fakalakalaka 'o e Sekitoa Fakatāutaha 'a e Pasifiki (PSDI), pea mo e Pangikē 'a Māmani ke toe vakai'i 'a e Lao Fakaangaanga 'o e Pa'anga Vāhenga Mālōlō mo e Lao Fakaangaanga ki he Malu'i, pea ke tali 'a e ngaahi fiema'u 'a e kau fakafofonga mei he ngaahi kautaha malu'i 'i he fonua'. 'E kei hokohoko atu pē 'a e ngāue ko 'eni ki he ta'u fakapa'anga 2024 ki ha toe talatalanoa mo ha aofangatuku 'o e ngaahi lao ko 'eni ke fakapaasi 'e he Fale Alea'.

Kuo toe fakahoko foki 'e he Polokalama Fakalakalaka 'o e Sekitoa Fakatāutaha 'a e Pasifiki (PSDI) 'a 'enau tokoni ke fakahoko ha aka 'i he tu'unga malava ko ia ke fokotu'u 'o ha sisitemi ki he fakamatala ki he ngaahi mo'ua ke tokoni ki he founa fakahoko nō 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga, pea ke toe lava ke vakai'i lelei ange 'a e tu'unga mo'ua e pisinisi pea mo e tokotaha taautaha 'i he 'ekonōmika'. Ko e līpooti ko 'eni 'oku fai e ngāue ki ai ki hono aofangatuku'.

Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki hono Tokanga'i

'Oku mau pule'i mo tokanga'i 'a e tafa'aki fakapa'anga 'i he'ene hokohoko atu ko ia ke fakaakeake hake mei he

ngaahi uesia 'o e fokoutua faka'auha fakamāmani lahi pea mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula 'i he ta'u 2022, kae pehē foki ki he ngaahi faingamālie fakapa'anga fo'ou 'oku hake mai'. Ko ia na'e hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue ki hono tokanga'i 'o e ngaahi pangikē ke kei fakapapau'i 'oku nau 'i ha tu'unga fakapa'anga 'oku malu mo fakafiemālie.

Makatu'unga mei he lahi ange 'a e ngaahi pole mo e tu'unga fakatu'utāmaki 'e malava uesia ai 'a e tu'unga ma'uma'uluta fakapa'anga, na'e hokohoko atu 'a hono fakamālohia e ngaahi ngāue ki hono tokanga'i 'o e ngaahi pangikee'. Na'e kau ki hen'i 'a hono sivi'i mo 'analaiso 'a e ngaahi faingata'a fakatu'upakē te ne malava 'o uesia 'a e tu'unga fakapa'anga'. Na'e fakahoko 'eni ke ne lava 'o fakahā mai ha ngaahi faka'ilonga kei taimi te ne fiema'u ai ha ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono tokanga'i 'o e ngaahi pangikee'.

Na'e hokohoko atu ai pē 'a e fakataha mo e ngaahi pangikē mo 'enau kau 'ātita, pea pehē foki ki he fakataha 'a e Pangikē Pule pea mo e Kautaha 'a e Ngaahi Pangikē 'i Tonga (ABT) 'o fakataumu'a ke ma'u ha ngaahi fakamatala 'o fekau'aki mo e founa ngāue 'a e ngaahi pangikē 'o fakahoa ki he ngaahi fakalakalaka 'i he māketi, pea mo e talatalanoa ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue fo'ou, kae kei muimui ai pē ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue'.

Na'e fakahoko foki 'a e 'a'ahi ki hono sivi'i 'o e ngaahi pangikē, tupu mei he fiema'u ke fakakakato 'a e ngaahi me'a ne fai ki ai 'a e tokanga makatu'unga mei hono siofi 'o e ngaahi līpooti kuo tu'utu'uni ke 'omai ki he Pangikē Pule'. Ko e konga 'o e polokalama fakafeitu'u 'a e PFTAC ki hono langa hake 'a e 'ilo mo e taukei 'o e kau ngāue ki hono tau'i 'o e ngaahi ngāue hala mo ta'etotonu 'oku fakafou 'i he komipiuta, na'e fakahoko ai ha 'a'ahi ki he taha 'o e ngaahi pangikē ke sivi'i 'a 'enau founa ngāue mo hono pule'i 'o e ngaahi fakatu'utāmaki mei he ngaahi ngāue hala mo ta'etotonu 'oku fakafou 'i he komipiuta'. Ko e fuofua 'a'ahi 'eni 'i he 'ēlia ko 'eni, pea na'e kau mai ki ai 'a e fakafofonga mei he Pangikē Pule 'a Ha'amoa mo Fisi'. Na'e kau 'i he ngāue 'ni 'a hono fakapapau'i 'oku muimui pau 'a e pangikē ki he ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki he Ngaahi Pangikē fika 15, 'a ia 'oku fekau'aki mo e ngaahi fakatu'utāmaki mei he ngaahi ngāue hala mo ta'etotonu 'o fakafou 'i he komipiuta'.

Na'e hokohoko atu 'a hono tokanga'i e Ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli (FEDs) 'o fakatefito ke fakapapau'i 'oku nau fakahoko fatongia 'o fakataatau ki he ngaahi tu'utu'uni mo e fiema'u 'a e lao'. 'Oku mahu'inga

foki 'eni ki hono tokonia e ngaahi kautaha ko 'eni ke 'oua 'e fakahoko ha ngāue 'a e ngaahi pangikē ki hono tāpuni e 'akauni 'o e ngaahi kautaha' ni. Ko e ola 'o e ngāue fakata'u ki he 2022 'oku kei lolotonga fakahoko. 'Oku kau ki hen'i 'a e fakatokanga ki hono to'o 'a e laiseni 'o e Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli 'e ua, 'a ia ko e founa fakamuimui taha ia ki hono fakamālohia 'oku nau faipau ki he ngaahi tu'utu'uni'. Na'e fakahoko foki 'a e ako mo e ngaahi kautaha 'ni 'o fekau'aki mo e ngaahi līliu ki he tu'utu'uni ki hono pule'i 'o e fetongi pa'anga muli, pea mo e ngaahi palopalema na'e ma'u 'i he ngaahi līpooti 'oku 'omi ki he Pangikē Pule kae pehē ki he ola 'o e ngaahi 'a'ahi kuo fakahoko ki mu'a'.

Fakatātā 4: Tokoni Fakatekinikale mei he Timi Tokoni Fakatekinikale Fakapa'anga ki he Pasifiki (PFTAC)

Ko e fakataha na'e fakahoko 'e he mataotao 'i he mala'e 'o e tu'unga malu fakakomipiuta 'i he teuteu atu 'a e 'a'ahi fakapangikē ki he taha 'o e ngaahi pangikē fakakomēsiale'.

Na'a mau laiseni foki mo ha Ngaahi Kautaha Nō atu 'o e pa'anga 'i he lolotonga 'a e ta'u'. 'I he'ene a'u mai ki he faka'osinga 'o Sune 2023, kuo laiseni ai 'e he Pangikē Pule 'a e kautaha 'e 87 (8 'i he Kulupu A, 37 'i he Kulupu B, pea mo e 42 kuo laiseni 'i he Kulupu C). Na'e fakahoko foki 'a e ako ki he ngaahi kautaha 'ni 'o fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ki he Kakai Nō atu 'o e Pa'anga, kae pehē ki he ngaahi makatu'unga 'o e laiseni, 'o kau ki ai mo e ngaahi tu'utu'uni ki he līpooti'. 'Oku fakamā'opo'opo 'a e ngāue ki he founa līpooti ke tuku atu 'i he ta'u 2023/24.

Ko hono tokanga'i 'o e ngaahi kautaha nō iiki 'a ia 'oku taha pē, ne fakatefito ia 'i he tānaki mai 'a e ngaahi līpooti mo 'analaiso 'a e ola 'enau ngāue mo e anga 'o hono fakalele 'o e kautaha 'ni.

Na'e mahu'inga foki 'a hono fakapapau'i 'a e tokanga fakapa'anga 'o e kau kasitomā ke hokohoko atu 'ene malu'.

- *Na'e fuofua pulusi foki 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi totongi 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga mo e ngaahi totongi tupu 'o e ngaahi pangikē fakakomēsiale, 'i he'enau peesi 'itanetii 'i 'Okatopa 2022, ke tokonia 'a e kau konisiuma fakapa'anga 'i he'enau faitu'utu'uni fakapa'anga'.*

'E fakafo'ou ma'u pē 'a e fakamatala ko 'eni 'i he māhina 'e ono kotoa pē ke fakapapau'i 'oku malava 'a e kakai 'o e fonua 'o fakahoko ha ngaahi faiu'utu'uni fakapa'anga lelei 'o fakatatau mo e ngaahi fakamatala fakamuimui taha'.

- *Na'e fakahū mai foki ha lāunga 'e taha mei ha kasitomā 'e taha 'o e ngaahi kautaha fakapa'anga kuo laiseni, ki he Tafa'aki Fakapa'anga 'a e Pangikē Pule pea fakahoko ai pē 'a e ngāue ki ai 'i he lolotonga 'a e ta'u'. Ko e lāunga 'e tolu na'e kakato pea fakalelei'i, 'a ia ko e lāunga 'e taha mei he ta'u fakapa'anga 2021/22, pea ko e lāunga 'e taha 'oku kei lolotonga fakahoko ki ai 'a e ngāue. Ko e lahi taha 'o e ngaahi lāunga 'oku mei he kau kasitomā 'a e ngaahi Kautaha Nō atu 'o e pa'anga makatu'unga mei he fu'u lahi 'a e totongi tupu 'oku hilifaki 'i he noo'.*

'I hono tokanga'i 'o e ngaahi pa'anga 'ikai 'eke'i 'a ia 'oku totongi 'e he ngaahi pangikē fakakomēsiale ki he Pangikē Pule, ne pulusi ai 'a e ngaahi 'akauni 'o fe'unga hono mahu'inga mo e \$699,632.1. Ko e faingamālie ia ki he kau kasitomā ke 'eke'i ai 'enau pa'anga ki mu'a pea fakafoki ki he Pule'anga'. 'I he lolotonga 'o e ta'u, na'e fakafoki ai e ngaahi 'akauni fe'unga hono mahu'inga mo e \$276,500.5 ki he Pule'anga 'o fakatatau ki he kupu 94 kupu si'i 7 mo e 8 'o e Lao ki he Ngāue Fakapangikē 2020.

Tokanga'i hono Tau'i 'o e Fe'ave'aki Pa'anga Ma'u mei' he Founga Kākā mo hono Fakapa'anga 'o e Ngaahi Ngāue Fakatautoitoi (AML/CFT)

'I hono fakafofonga'i 'a e Pule'anga 'i he ngāue fakataha pea mo e 'Ōfisi 'o e 'Ateni Seniale (AGO), 'oku fakafatongia'aki 'a e Pangikē Pule ki hono tokanga'i 'o e tau'i 'o e fe'ave'aki pa'anga 'oku ma'u mei he founga kākā mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi (AML/CFT) 'i he ngaahi pangikē pea mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē, ke tokoni ki he Tafa'aki Tānaki Fakamatala Fakapa'anga'. 'I hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki pa'anga 'oku ma'u mei he founga kākā mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi, 'oku 'ne fakasi'isi'i ai e ngaahi fakatu'utāmaki ki he malu 'o e ngaahi kautaha fakapa'anga, pea mo e ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga fakalūkufua'. Na'e fakahoko ha 'a'ahi AML/CFT ki he taha 'o e ngaahi pangikē 'i Nōvema 2022. 'E hokohoko atu 'a hono fakalakalaka'i hono tokanga'i e tafa'aki 'ni 'aki 'a hono ako ki he kau ngāue pea mo e

fakalelei ki he fa'unga ki hono tokanga'i mo pule'i 'o e AML/CFT.

8. TĀNAKI MO ‘ANALAISO ‘O E NGAahi FAKAMATALA FAKAPULIPULI

‘Analaiso mo hono Tufaki ki tu’ā ‘o e ngaahi fakamatala Fakapa’anga

Na’e tu’ulāhoko ai pē ‘emau fakahoko ‘a tefito’i fatongia mahu’inga ia ‘o e Tafa’aki Tānaki mo ‘Analaiso ‘o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli (FID) ko hono ‘analaiso ‘a e ngaahi lipooti pa’anga ngalingali ko e ma’u mei he founa kākā (STR) mo e ngaahi lipooti ‘o e fehū’aki fakapa’anga kehe, ‘a ia ‘oku lipooti mai mei he ngaahi kautaha fakapa’anga mo e ngaahi potungāue ‘i Tonga’.

TĒPILE 1: NGAahi LIPOOTI KUO FAKAHOKO MAI

Fakakalakalasi ‘o e ngaahi lipooti	2019/20	2020/21	2021/22	2022/23
Lipooti ‘o e Pa’anga ngalingali ko e ma’u mei ha founa kākā (STRs)	39	21	22	23
Lipooti Pa’anga Lalahi (CTRs)	12,944	18,096	10,969	17,790
Lipooti Pa’anga Fakavaha’apule’anga (BCRs)	63	2	2	1
FAKAKĀTOA	13,046	18,119	10,993	17,814

Ma’u’anga Fakamatala: Tafa’aki Tānaki mo ‘Analaiso ‘o e ngaahi fakamatala fakapulipuli, Pangikē Pule Fakafonua ‘o Tonga

TĒPILE 2: NGAahi KOLE TOKONI FAKATOTOLO

Ngaahi Tohi Kole	2019/20	2020/21	2021/22	2022/23
Lahi ‘o e Ngaahi Tohi Kole Tokoni Fakatotolo	28	18	19	27

Ma’u’anga Fakamatala: Tafa’aki Tānaki mo ‘Analaiso ‘o e ngaahi fakamatala fakapulipuli, Pangikē Pule Fakafonua ‘o Tonga

‘I he lolotonga ‘o e ta’u, ne fakahoko mai ki he Va’ā Tānaki mo ‘Analaiso ‘o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli (FID) ‘a e ngaahi fakamatala Fakapa’anga ‘e 17,814. Ko e ngaahi lipooti ko ‘eni ‘oku kau ai ‘a e ngaahi lipooti pa’anga ngalingali ko e ma’u mei he founa kākā (STR); ngaahi lipooti pa’anga lalahi (CTRs), mo e ngaahi lipooti pa’anga fakavaha’apule’anga (BCRs).

- Na’e ma’u mai e lipooti pa’anga ngalingali ko e ma’u mei he founa kākā (STRs) ‘e 23, ‘a ia na’e tufaki atu ai ‘a e lipooti e 2 ki he ongo Potungāue ‘a e Pule’anga ke hoko atu ‘a e ngāue fakatotolo.
- I he ngaahi lipooti ‘ni, na’e lahi taha pē ‘a e lipooti pa’anga ngalingali ko e ma’u mei he founa kākā na’e felāve’i mo hono ngāue’aki ‘o ha kakai kehe ke toitoi mei ai ‘a e tokotaha

totonu, ‘o kau ki ai mo e ngaahi lipooti fekau’aki mo e pa’anga lalahi pe a vave hono vilohi ‘o ma’u’.

- Na’e fakahoko mai ‘a e lipooti pa’anga lalahi ‘e 17,790, he lolotonga ‘o e ta’u. Ko e konga lahi ‘o e ngaahi lipooti pa’anga ko e pa’anga fakahū ki he ngaahi kautaha fakapa’anga ‘o fakataumu’ia ki he ngaahi taumu’ā pisinisi’. Ko e ngaahi lipooti ‘ni ‘oku ‘ne tokoni’i e ngāue faka’analaiso ‘a e Tafa’aki ‘ni.

Na’e fakahoko mai ‘i Sepitema 2022 ha tokoni mei he Ma’u Mafai Lipooti Pa’anga ‘a ‘Aositelēlia (AUSTRAC) ‘o fokotu’u ha sisitemi Faka’elekitulōnika fo’ou ‘a e Tafa’aki ‘ni ‘oku ui ko e TAIPAN. ‘Oku fakataumu’ā ‘a e sisitemi TAIPAN ke ne tokonia ‘a e fatongia tānaki, ‘analaiso mo tufaki fakamatala ‘a e Tafa’aki ‘ni.

Fakatātā 5: Sisitemi Fakakomipiuta ko e TAIPAN

Ko e fakakakato 'eni 'o hono foaki kakato mai 'o e sisitemi TAIPAN mei he AUSTRAC ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga.

Na'e tali 'e he tafa'aki ni ha ngaahi kole 'e 27 ki ha fakamatala mei he ngaahi potungāue felālāve'i 'a e

Pule'anga, hangē ko e Potungāue Polisi, Potungāue Tānaki Pa'anga Tukuhau & Kasitomu, mo e 'Ofisi ki he 'Ateni Seniale, 'o fekau'aki mo e ngaahi kaveinga 'oku 'i he malumalu hono fakatotolo'i ha ngaahi maumau fakalao.

Fekumi ki he Puipuitu'a

'I he lolotonga 'o e ta'u, ne fakahoko ai ha ngaahi fekumi ki he puipuitu'a 'o ha ngaahi pisinisi mo ha kakai fakataautaha 'e 146. Na'e toe ngāue atu foki 'a e Tafa'aki 'ni ki hono fakakakato ha ngaahi savea mei he ngaahi pangikē 'i muli 'a e Pangikē Pule fekau'aki mo e ngaahi fiema'u felālāve'i mo e ngaahi tu'utu'uni fakangāue 'oku tokanga ki ai 'ae Tafa'aki 'ni.

TĒPILE 3: KOLE KE FEKUMI KI HE PUIPUITU'A

Ngaahi kole ke fekumi ki he puipuitu'a	2019/20	2020/21	2021/22	2022/23
Lahi 'o e Kakai/Pisinisi ke sivi	250	145	138	146

Ma'u'anga Fakamatala: Tafa'aki Tānaki mo 'Analaiso 'o e ngaahi fakamatala fakapulipuli, Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

Pule'i mo tokangaekina 'o e ngaahi kautaha Fakapa'anga

Siofi 'o e Tu'unga Muimui Pau

'I hono fatongia ke tokangaekina 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga, na'e fakahoko ai 'e he Pangikē Pule 'a e kole tokoni ki he Potungāue 'o e Ngaahi Ngāue Fakalofonua 'a e Pule'anga Nu'u Sila fekau'aki mo hono fokotu'u ha palani ngāue ki hono tokangaekina 'a e ngaahi kautaha kehe 'ikai fakapa'anga 'oku tu'utu'unia 'e he lao'. Ko e ngaahi kautaha 'ikai fakapa'anga ko 'eni 'oku 'iloa koe DNFBPs. 'Oku tefito ki hono paotoloaki e fatongia ko 'eni ko ha lao ke fakama'unga ki ai e fakatatau e fatongia tokangaekina 'a e ngaahi kautaha 'ni. 'Oku kau pē ki henri mo hono fiema'u ha kau ngāue ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'oku tu'utu'uni 'e he lao'. 'Oku kei hoko atu pē 'a e ngāue ki he ngaahi kaveinga 'ni.

Fakafekau'aki mo e Fengāue'aki Fakalofonua mo Fakavaha'apule'anga

Kōmiti Ngāue ki he Ngaahi Hia Fakapa'anga Lalahi

Ko e Pangikē Pule 'oku Sea mo Sekelitali 'i he Kōmiti Ngāue 'ni, 'a ia 'oku 'ne tokangaekina e ngaahi fokotu'u ngāue, 'o fakahoko atu ki he Kōmiti Kapineti'. 'I he ngaahi fakataha 'a e Kōmiti Ngāue 'i he lolotonga 'a e ta'u, na'e hokohoko ai pē hono tālanga'i 'a e ngaahi ngāue ki hono fakalaka kimu'a 'a Tonga 'o fakatatau ki he ngaahi fokotu'u na'e tuku mai mei he

lipooti 'a e Kulupu 'Ēsia Pasifiki (APG), 'o kau ki henri 'a e;

- *Ngaahi fengāue'aki fakapotungāue ke fakakakato hono fakalelei'i e Lao ki he Fe'ave'aki Fakapulipuli 'o e Pa'anga Kākā mo e Ngaahi Koloa ma'u mei ha hia'. Ko e ngāue 'ni 'oku tokoni'i 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) pea 'oku faka'amu ke faka'osi 'i 'Aokosi 2023.*
- *Fakalelei ki he ngāue ki hono sivi'i fakafonua 'a tu'unga uesia 'e ala malava.*
- *Lipooti fakamatala 'a Tonga ne fakahoko atu ki he Kulupu 'Ēsia Pasifiki 'i 'Okatopa 2022.*

Na'e mei he ngaahi fakataha ko eni hono fakahoko atu ki he ai pē ki he Kōmiti Kapineti ha lipooti felālāve'i mo e ngaahi ngāue kuo fakahoko'.

Lolotonga 'eni, 'oku 'amanaki ke fakahoko mai 'a e tokoni 'a e Kulupu 'Ēsia Pasifiki kimu'a e faka'osinga 'o e ta'u 2023. 'I he founiga 'o e ako mo e tokoni fakangāue ke kake'i hake 'a e fa'unga lao mo e founiga ngāue 'a e Kulupu Ngāue mo hono ngaahi kupu fekau'aki'.

'I he lolotonga 'a e ta'u, na'e fakamo'oni ai 'a e Pangikē Pule 'i ha Aleapau Fakafetongi 'ilo mo hono kupu fekau'aki 'i Macao, China. Ko e aleapau 'ni 'oku fakataumu'a ki hono paotoloaki e fatongia fepoupou'aki

mo tu'apule'anga 'a e Tafa'aki Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga'. 'Oku lolotonga fakafo'ou foki 'a e aleapau tatau mo e kupu fekau'aki 'i he fonua 'Aositelēlia'. 'Oku mēmipa foki 'a e Pangikē Pule 'i he Kulupu Fakapasifikasi 'oku 'iloa koe PFIC. Ko e Kulupu 'ni 'oku fakataumu'a ke ne tokonia e ngaahi fonua mēmipa 'i he ngaahi 'ēlia kehekehe 'oku felāve'i mo hono fakafepaki'i e fe'ave'aki fakapulipuli e pa'anga ma'u mei he hia pehē ki hono fakapa'anga 'a e ngāue fakatautoitoi'.

'I Mē 'o e ta'u ni, na'e fakahoko ai ha ako mo e Potungāue Tānaki Tukuhau 'o fakataumu'a ke fakaloloto ange 'a e 'ilo 'a e kau ngāue ki he founга fakahoko fatongia felāve'i mo hono fe'ave'aki 'a e ngaahi fakamatala 'oku tokoni ki he fakatotolo fakatukuhau'. 'Oku fakahoko foki mo e ako tatau ki he ngaahi Potungāue felāve'i 'i he Pule'anga 'o kau ki ai 'a e Potungāue Polisi 'o fakafou 'I he 'Ōfisi e 'Ateni Seniale'.

9. SISITEMI TOTONGI PA'ANGA & NGĀUE'AKI 'O E NGAahi NGĀUE FAKAPA'ANGA

'Oku pule'i mo tokanga'i 'e he Pangikē Pule 'a e Sisitemi Totongi Pa'anga 'a e fonua, 'a ia 'oku kau ki ai 'a e ngaahi ngāue fakafetongi mo 'ave pa'anga faka'aho 'a e ngaahi pangikē, pea kau ki ai mo e Pule'anga 'o fakafou 'i he'enau ngaahi 'akauni ngāue 'oku tauhi 'i he Pangikē Pule'. I he ngāue ke fakalakalaka mo fakaonopooni 'a e sisitemi totongi pa'anga 'a Tonga, na'e hopoki pea kamata ngāue'aki ai 'a e Sisitemi Totongi Pa'anga Faka'elekitulōnika Fakalotofonua talu mei Siulai 2022, 'a ia ko e ngaahi totongi mo e 'ave pa'anga fakapangikē, kau ki ai mo e Pule'anga 'oku fakakakato ia 'i he taimi pē 'oku ma'u ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ke totongi'.

Sisitemi Totongi Pa'anga Faka'elekitulōnika Fakalotofonua

'Oku tokanga'i mo muimui'i faka'aho 'e he Pangikē Pule 'a hono ngāue'aki 'o e Sisitemi Totongi Pa'anga Fakalotofonua 'e he ngaahi pangikē fakakomēsiale'. 'Oku 'i he ngaahi pangikē fakakomēsiale 'a e ngaahi mīsini kuo fokotu'u 'o fakataumu'a pē ke ngāue'aki ki he totongi mo e 'ave pa'anga 'a e ngaahi pangikē, pea 'oku takitaha ngāue mai leva 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale mei honau ngaahi 'ōfisi 'o 'ikai toe lava mai ki he Pangikē Pule'. Ko e taha e ngaahi founga 'oku fokotu'u ke malu'i 'aki 'a e sisitemi ko 'eni, ko hono fakangatangata 'a e taimi 'e malava ai 'a e kau mēmipa (pangikē fakakomēsiale 'e 4 pea mo e Pangikē Pule) ke ngāue'aki 'a e sisitemi, 'a ia 'e 'atā ke nau ngāue'aki mei he 8:30 pongipongi ki he 4:00 efiafi 'i he 'aho kotoa pē, pea 'oku 'atā ke nau kole ngofua ke fakalōloa 'o ka fiema'u. Ko e fakafetongi sieke faka'aho 'oku fakahoko pē ia 'e he ngaahi pangikē pea toki fakahū ki he sisitemi totongi pa'anga'. 'Oku malava ke 'ilo'i 'e he ngaahi pangikē fakakomēsiale takitaha 'a e palanisi 'o 'enau ngaahi 'akauni ngāue 'i ha fa'ahinga taimi pē. Ko e ngaahi pa'anga totongi mo e pa'anga ma'u mai kotoa pē 'oku fe'ave'aki 'i he tu'unga malu 'aupito. Talu mei Siulai 2022, 'oku fokotu'u 'e he ngaahi pangikē fakakomēsiale 'iate kinautolu pē 'a e taimi lelei ke fakafetongi ai 'enau ngaahi sieke faka'aho'. 'Oku malava ke tukuange ha fo'i sieke 'i loto he 'aho ngāue 'e 2 hili hono fakapapau'i 'e he pangikē 'oku 'a'ana 'a e sieke 'oku tonu mo mo'oni, pea fakahū ki he sisitemi totongi pa'anga'. 'Ikai ngata ai ka 'oku faka'atā he ngaahi pangikē fakakomēsiale ha faingamālie ki he ngaahi

kasitomā ke fakahū ha pa'anga ki he 'enau ngaahi 'akauni kimu'a pea fakahoko 'a hono totongi'.

Fakatātā 6: Ko hono hopoki 'o e Sisitemi Totongi Pa'anga Faka'elekitulōnika Fakalotofonua

Ko e Tama Pilinisi Kalauni, Pilinisi Tupouto'a Ulukalala pea mo Pilinisesi Sinaitakala 'i he ouau hopoki 'o e Sisitemi Totongi Pa'anga Fakalotofonua 'i he 'aho 1 Siulai 2022.

Fakafetongi Sieke Faka'aho Fakavaha'apangikē

Ko e ngaahi sieke fakakatoa 'e 98,266 na'e fakafetongi 'i he Pangikē Pule lolotonga e ta'u fakapa'anga 2022/2023, sieke 'e 120,113 'i he 2021/2022, sieke 'e 139,404 'i he 2020/2021 pea mo e sieke 'e 145,821 'i he 2019/2020. Ko e holo'aki ia 'a e pēseti 'e 19.15 mei he ta'u 2021/2022 'i he lahi 'o e sieke na'e fakafetongi 'o makatu'unga ia mei he lahi ange hono ngāue'aki 'a e founga totongi faka'elekitulōnika 'i Tonga ni, hangē koe totongi 'initaneti mo e toho 'i he ngaahi mīsini fakapangikee'. Na'e lele lelei pē 'a e ngāue ko 'eni he ta'u 'ni pea na'e mahino 'a e tokanga 'a e ngaahi pangikē ke totongi 'a e ngaahi sieke fakafetongi 'i he 'aho kotoa pē.

Totongi Pa'anga ki Tu'apule'anga

'Oku tokanga'i 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi totongi pa'anga fakavaha'apule'anga 'a e Pule'anga mo hono ngaahi kupu fekau'aki 'i muli'. Ko e ngaahi totongi pa'anga ki muli ma'a e Pule'anga mo e ngaahi pangikē fakakomēsiale 'i Tonga 'ni na'e fakahoko lelei 'o 'ikai ke 'i ai ha palopalema. 'Oku fakahoko 'a e ngaahi totongi pa'anga ki muli 'o ngāue'aki 'a e sisitemi SWIFT pea 'oku muimui'i ofi 'e he Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia ke fakapapau'i 'oku fakahoko fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue ke 'oua na'a 'i ai ha maumau fakangāue pe ko ha mole fakapa'anga 'e hoko. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi tu'utu'uni fakangāue 'oku fakahoko ki hono fakamā'opo'opo 'a e palanisi 'a e ngaahi 'akauni takitaha ke mahino 'oku malu 'a e ngaahi koloa fakapa'anga 'a e Pangikē Pule 'i he ngaahi fonua muli'.

Na'e nga'unu 'a e sisitemi SWIFT mei he sisitemi lolotonga ki he ISO20022 i he 'aho 20 'o Ma'asi 2023 pea 'e fakatou ngāue'aki pē 'a e founга fo'ou mo e founга motu'a 'o toki ngata ki Novema 2025. Na'e fengāue'aki vāofi 'a e Tafa'aki Totongi Pa'anga mo e ngaahi kupu fekau'aki 'i muli ke fakapapau'i 'oku kakato 'a e ngaahi fiema'u 'a e sisitemi SWIFT fo'ou mo fakapapau'i 'oku ngāue fakatatau ki he tu'unga totongi pa'anga fakatu'apule'anga mo hono lipooti'. Na'e hokohoko ai pē 'a e kau 'a e Tafa'aki Totongi Pa'anga ki he ngaahi ako mei muli fekau'aki mo e ISO20022 pea hoko atu mo e ako 'a e kau ngāue SWIFT ke nau feangai moe fōtunga 'o e sistemi fo'ou'. 'Oku 'amanaki ke ngāue'aki 'eni 'e he Pangikē Pule 'i Siulai 2023.

Ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga

Ko ha sisitemi totongi pa'anga fakataha pea mo hono fakafaingofua'i 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga, 'oku 'ne lava ke ne fokotu'u ha fa'unga ngāue te ne lava 'o faka'ai'ai 'a e tupu faka'ekonōmika, 'aki hono leva'i lelei 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga, ke si'isi'i hono totongi, fakaivia 'a e ngaahi pisinisi mo fakamālohia 'a e tokotaha taautaha ke toe lahi ange 'ene kau 'i he ngaahi ngāue faka'ekonōmika'. 'Oku mau poupou ki he ngaahi palani ke fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga ke 'alu hake ai 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga, 'a ia 'e tokoni ki he tupu 'i he tu'unga faka'ekonōmika pea mo fakasi'isi'i e masiva'. 'Oku mau tānaki pea mo 'analaiso 'a e ngaahi fakamatala 'i he ngaahi ngāue fakapa'anga, lolotonga 'a e ngāue fakataha pea mo e ngaahi kautaha fekau'aki mei tu'apule'anga mo fakalotofonua 'i he poupou ki hono fakafaingofua'i 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue

fakapa'anga'. 'Oku lolotonga faka'osi'osi 'a e fokotu'utu'u ngāue fakafonua ke tataki 'a e ngāue ko 'eni, 'aki hono fakahoko 'a e ngaahi palani ki hono fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga, 'i he poupou mai 'a e Kautaha Fakatahataha ki hono Fakafaingofua'i hono Ngāue'aki 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga (AFI) pea mo e ngaahi kautaha fekau'aki'.

Ngaahi Naunau Fakapa'anga pea mo hono ngāue'aki 'o e ngaahi Ngāue Fakapa'anga

Na'e vakai 'a Tonga ki he 'alu hake 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'aki 'a e fakalahi 'a e ngaahi polokalama 'a e kau ngāue 'oku nau fe'alu'aki he ngaahi polokalama Toli Fua'i'akau pea mo e fehokotaki 'a e ngaahi naunau fakapa'anga 'a e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli, pea mo e ngaahi 'akauni pangikē lolotonga 'a e taimi 'o e mafola 'a e fokoutua 'o e COVID-19 pea mo e fakaakeake mei he fakatamaki 'o Hunga Tonga-Hunga Ha'apai'. Na'e hiki hake 'aki 'a e pēseti 'e 3 'a e fakakātoa 'a e lahi 'o e ngaahi naunau fakapa'anga fakahū mo toho 'i he ta'u 'o ngata ki Tīsema 2022. Na'e makatu'unga 'eni mei he 'alu hake 'i he lahi 'o e ngaahi va'a 'o e Kautaha Fakapa'anga ('aki 'a e pēseti 'e 8), lahi 'o e ngaahi fakafofonga fakakautaha fakapa'anga ('aki 'a e pēseti 'e 4) pea mo e lahi 'o e ngaahi mīsini to'oto'o fefakatau'aki koloa ('aki 'a e pēseti 'e 2). Ko e 'alu hake ko eni na'e hā mahino ai 'a e hū fo'ou mai 'a e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli ki he māketi kae pehē foki ki he fakalahi 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga 'a e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli pea mo e ngaahi kautaha pa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē ka 'oku nau nō atu kitu'a 'a e pa'anga'.

TĒPILE 4: FAKAIKIIKI 'O E NGAABI NAUNAU FAKAPA'ANGA 'A E NGAABI KAUTAH A FAKAPA'ANGA

Ngaahi Naunau Fakapa'anga	Tīsema '22	Tīsema '21	Ta'u 'o ngata ki Tīsema '22	
			Lahi	Tupu/Holo (%)
Ngaahi va'a 'o e Kautaha Fakapa'anga	68	63	5.0	8%
Ngaahi fakafofonga fakakautaha fakapa'anga	350	337	13.0	4%
Ngaahi mīsini to'oto'o fefakatau'aki koloa	387	381	6.0	2%
Ngaahi mīsini toho pa'anga (ATMs)	25	26	-1.0	-4%
FAKAKĀTOA	830.0	807.0	23.0	3%

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē mo e ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē

'I he tafa'aki fakavāhenga, ko Vava'u 15, Tongatapu 1 pea' mo Tongatapu 4 na'e lekooti ai 'a e 'alu hake lahi taha 'i he fakakātoa 'i he lahi 'o e ngaahi naunau fakapa'anga 'o makatu'unga 'i he 'alu hake 'a e lahi 'o e ngaahi mīsini to'oto'o fefakatau'aki koloa 'i loto falekoloa (EFTPOS), pea pehē ki he lahi 'o e ngaahi fakafofonga fakakautaha fakapa'anga 'i he ngaahi vāhenga ko 'eni'. Fakatatau ki he ngaahi pangikē, ko e 'alu hake 'i he ngaahi mīsini to'oto'o fefakatau'aki koloa 'i loto falekoloa 'i he ta'u, na'e makatu'unga 'i he fokotu'u ha ngaahi mīsini to'oto'o fefakatau'aki koloa fo'ou 'i he ngaahi falekoloa 'e nī'ihi. Ko e konga 'o e ngaahi mīsini to'oto'o fefakatau'aki koloa 'i loto falekoloa mo e ngaahi naunau fakapa'anga na'e to'o makatu'unga 'i he si'si'i hono ngāue'aki 'a ia 'oku 'ne fakahā ai 'a e mā'ulalo ange 'a e tu'unga fakapa'anga pea mo e ngaahi ngāue faka'ekonōmika'. 'I he tafa'aki 'e taha, ko e ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli pea mo e ngaahi kautaha nō iiki (Kautaha Fakalakalaka 'a e Ngaahi Pisinisi 'i he Pasifiki Saute (SPBD)) na'e makatu'unga ai 'a e kake lahi ange 'i he lahi 'o e ngaahi fakafofonga fakakautaha fakapa'anga'. 'Oku hā mahino mai henī 'a hono fakalahi 'a 'enau ngaahi ngāue fakapa'anga ki he 'otu motu, tautaufitio ki 'Eua, Vava'u mo Niuafo'ou pea mo Niuatoputapu pea mo e fiema'u 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'e he kau ngāue toli fua'iakau 'i muli, pea mo e talafi pa'anga mai mei tu'apule'anga'. Ko e kaka 'i he lahi 'o e ngaahi va'a 'oku hā mai ai 'a e hū mai 'a e ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli fo'ou'.

TĒPILE 5: FAKAĪKIIKI 'O E NGAAHI NAUNAU FAKAPA'ANGA 'A E NGAAHI KAUTAHĀ FAKAPA'ANGA (FAKAVĀHENGĀ)

Vāhenga	Tīsema 22					Tīsema 21				
	Fakakātoa	Ngaahi va'a	Ngaahi kautaha fakafofonga	Ngaahi mīsini to'oto'o fefakatau'aki koloa	Ngaahi mīsini toho pa'anga	Fakakātoa	Ngaahi va'a	Ngaahi kautaha fakafofonga	Ngaahi mīsini to'oto'o fefakatau'aki koloa	Ngaahi mīsini toho pa'anga
Tongatapu 1	59	1	19	36	3	55	1	20	32	2
Tongatapu 2	200	24	23	141	12	198	24	22	138	14
Tongatapu 3	42	1	12	28	1	42	1	12	28	1
Tongatapu 4	143	5	22	113	3	139	4	22	110	3
Tongatapu 5	32	2	22	8	0	33	2	23	8	0
Tongatapu 6	39	1	31	6	1	38	0	31	6	1
Tongatapu 7	48	1	38	8	1	52	1	38	12	1
Tongatapu 8	24	0	14	10	0	29	0	15	14	0
Tongatapu 9	38	4	24	9	1	35	4	24	6	1
Tongatapu 10	28	0	28	0	0	28	0	28	0	0
'Eua 11	40	7	31	2	0	38	6	28	3	1
Ha'apai 12	25	7	15	2	1	25	7	14	3	1
Ha'apai 13	16	1	13	2	0	14	0	12	2	0
Vava'u 14	20	0	19	1	0	18	0	17	1	0
Vava'u 15	55	14	18	21	2	48	13	15	19	1
Vava'u 16	17	0	17	0	0	15	0	15	0	0
Ongo Niua 17	4	0	4	0	0	1	0	1	0	0
FAKAKĀTOA	830	68	350	387	25	807	63	337	381	26

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē mo e ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē

Na'e toe 'alu hake foki mo hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'o makatu'unga 'i he 'alu hake 'i he

fakakātoa 'o e lahi 'i he ngaahi 'akauni fakahū pa'anga pea mo e ngaahi 'akauni nō taautaha'. Ko e 'alu hake 'i

he ngaahi 'akauni 'a e kau kasitomā fo'ou na'e hā mahino ai 'a e fakaava 'o e ngaahi 'akauni fo'ou 'a e kau ngāue 'oku nau kau atu ki he Polokalama Toli Fua'iakau (RSE), he ko e konga ia 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e polokalama toli fua'iakau (RSE), fakataha pea mo e malava ke fakahū hangatonu 'a e ngaahi talafi pa'anga mei tu'apule'anga ki he ngaahi 'akauni pangikē 'a e kau kasitomā'. 'Oku malava 'eni ke ngāue'aki 'a e ngaahi mīsini toho pa'anga pe ko e ngaahi mīsini to'oto'o gefakatau'aki koloa 'i loto falekoloa' (EFTPOS), ke ma'u 'a e ngaahi talafi pa'anga mai mei muli 'o 'ikai ke toe 'alu ki he pangikē lolotonga 'a e ngaahi fakangatangata 'o e COVID-19.

Ngaahi Pisinisi Taautaha, iiki mo Lotoloto

Ko e tafa'aki ki he ngaahi pisinisi taautaha, iiki mo lotoloto na'e 'alu hake 'o hā mai ai 'a e ngaahi tokoni ki he fakaakeake mei he fakatamaki 'o Hunga Tonga-Hunga Ha'apai pea mo e ngaahi fakangatangata 'o e COVID -19. 'Oku hā mahino mai hen 'a e fakalakalaka 'a e ngaahi tokoni 'oku fai ki he tafa'aki ki he ngaahi pisinisi taautaha, iiki mo lotoloto'. Ko e fakalakalaka foki

'i he ngaahi ngāue fakapa'anga ki he ngaahi kautaha taautaha, iiki mo lotoloto 'i he sekitoa ngaahi koloa pea mo e fakalūkufua mo movetevete 'oku hu'ufataha pē ia pea mo e fakaakeake 'i he faka'ekonōmika'. Na'e tupu 'aki 'a e lahi 'o e nō ki he ngaahi kautaha taautaha, iiki mo lotoloto 'aki 'a e \$7.2 miliona (pēseti 'e 28.5) ki he \$32.3 miliona 'i he ta'u 'o ngata ki Tisema 2022 makatu'unga 'i he hiki e ngaahi nō ki he sekitoa ngaahi sēvesi kehe, fakalūkufua mo fakamovetevete mei he ngaahi pangikē pea fakatupu koloa mei he ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikee'.

Ko e lahi taha e nō ki he ngaahi kautaha taautaha, iiki mo lotoloto 'oku fakahoko ia he ngaahi pangikē 'i he pēseti 'e 65. Ko e tokolahi 'o e kau nō taautaha, iiki mo lotoloto 'i he ngaahi pangikē mo e kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē na'e kaka 'aki ia e 156 (pēseti 'e 6.7) ki he 2,479 tupu mei he hiki hake 'i he tokolahi 'o e ngaahi kautaha taautaha, iiki mo lotoloto 'i he sekitoa fakatupu koloa, toutai, fakalūkufua mo fakamovetevete pea mo e langa'.

TĒPILE 6: FAKAIKIIKI 'O E NGAALI NŌ 'A E NGAALI PISINISI TAAUTAHĀ, IIKI MO LOTOLOTO (FAKASEKITOĀ)

	Tisema 22		Tisema 21	
	Tokolahi 'o e Ngaahi Pisinisi taautaha, iiki mo lotoloto	Lahi 'o e Nō ki he Ngaahi Pisinisi taautaha, iiki mo lotoloto (T\$M)	Tokolahi 'o e Ngaahi Pisinisi taautaha, iiki mo lotoloto	Lahi 'o e Nō ki he Ngaahi Pisinisi taautaha, iiki mo lotoloto (T\$M)
Fakakātoā	2,479	32.3	2,323	25.1
Ngoue	909	6.4	1,021	10.0
Ngāue Langa	19	1.9	10	0.5
Toutai	114	2.2	88	0.9
Vao'akau	1.0	0.0	1	0.0
Ngaahi Ngāue Fa'u Koloa	1,168	10.7	938	9.0
Ngaahi ngāue kehe	61	3.6	66	0.7
Takimamata	52.0	2.3	55	1.7
Fefononga'aki	21.0	0.7	28	0.4
Fefakatau'aki fakalūkufua mo fakamovetevete	134	4.5	116	1.9

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē mo e ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē

Ngaahi Ngāue mo e Fakahoko fatongia Fakapa'anga

'Oku kau 'a hono fakalakalaka'i pe fa'ufa'u 'o ha ngāue fakapa'anga 'oku totongi fe'unga pea 'aonga ki he

fiema'u fakapa'anga 'a e kau konisuma fakapa'anga 'i he me'a mahu'inga ki he feinga ko ia ke kau kātoa 'i he ngāue'aki 'a e ngaahi me'a fakapa'anga'. 'Oku hokohoko atu ai pē foki hono poupou'i 'a e ngaahi ngāue ko ia ki

hono ngāue ‘aonga ‘aki ‘a e ngaahi me’ā fakatekinolosia mo fakafaingofua ki hono fakalakalaka’i ‘o e ngaahi me’ā ngāue fakapa’anga ‘oku faingofua mo totongi fe’unga, kae tautaufitō ki he ngaahi sekitoa fa’u koloa peā mo tu’u lavea ngofua’. ‘I he taimi tatau ‘oku kei fakapapau’i pe ‘oku malu’i fe’unga e kau konisiuma fakapa’anga’. Ke tokoni ke toe lelei ange hono ngāue’aki e ngaahi ngāue fakapa’anga peā mo holoki e tu’u lavea ngofua ki he ngaahi me’ā fakafokifā mei tu’ā, ‘oku mau poupou’i ai ‘a e ngaahi ngāue fakapa’anga fo’ou kau ai e ngaahi ngāue fakapa’anga fakatekinolosia, ngāue fakapa’anga malu’i ‘o e ngaahi koloa tefitō ‘oku pehē ‘oku tu’u lavea ngofua peā mo e ngāue ki hono ‘analaiso ‘a e ngaahi fakamatala ‘e he ngaahi kautaha pa’anga ‘o makatu’unga mei ai ha tali ha nō ‘a ha tokotaha ‘a ia ‘e tuku atu ‘e he ngaahi pangikē ‘i he tokoni ‘a e ngaahi va’ā fengāue’aki fakalakalaka’.

Fakamatala Fakapa’anga

‘Oku tuku atu foki ‘e he Pangikē Pule ha ngaahi fakamatala fakapa’anga ‘i he’ene peesi ‘inianeti ke

tokoni ki hono fakahoā e ngaahi mahu’inga fakafetongi pa’anga lelei taha, totongi mā’ulalo taha peā mo e totongi tupu ‘oku tuku atu ‘e he ngaahi pangikē peā mo e ngaahi kautaha fakapa’anga ‘ikai ko ha pangikee’. ‘Ikai ngata ai, ‘oku ‘i ai mo e me’ā fua ‘oku ‘atā atu ki he kau konisiuma ke nau lava ai ‘o fika’i mo fakahoā ‘o e tu’unga pēseti fakata’u ‘o ha nō. Ko e me’ā fua foki ko eni ‘oku kau kotoa ki ai ‘a e ngaahi totongi peā mo e totongi tupu fakata’u peā ‘i he founiga fika’i ‘oku makatu’unga ‘i he holo e palanisi’.

Ngaahi Fatongia Fakapangikē ma’ā e Pule’anga

Ko e taha ‘o e ngaahi fatongia ‘a e Pangikē Pule ko ‘ene fakahoko ‘a e ngaahi fatongia fakapangikē ma’ā e Pule’anga peā ‘oku mau fua fatongia ki hono fakahoko ‘a e ngaahi totongi mo’ua mo e ma’u mai ‘a e ngaahi pa’anga hū mai ‘a e Pule’anga, fakalotofonua mo fakatu’apule’anga ki he’ene ngaahi ‘akauni ‘oku ‘i he Pangikē Pule’. Ne fakahoko lelei homau fatongia ko ‘eni ‘i he 2023 ‘o ‘ikai ha palopalema ‘e hoko.

TĒPILE 7: FAKAKATOA ‘O E NGAABI TOTONGI MO’UA ‘A E PULE’ANGA NE FAKAHOKO ‘I HE TA’U FAKAPA’ANGA 2023

Māhina	Totongi Mo’ua ki Tu’apule’anga (\$)	Totongi Mo’ua Fakalotofonua (\$)	Totongi Pōnite ‘a e Pule’anga (\$)
Siulai 22	1,348,524.78	9,566,819.42	150,000.00
‘Aokosi 22	1,431,928.34	1,617,167.19	88,800.00
Sepitema 22	10,758,488.51	6,026,266.24	8,075.00
‘Okatopa 22	1,948,317.73	15,328,647.08	-
Nōvema 22	996,460.41	9,277,836.76	23,200.00
Tīsema 22	2,336,511.33	7,576,745.71	-
Sanuali 23	1,321,779.22	3,520,671.77	180,510.00
Fepueli 23	124,931.67	5,104,417.05	125,000.00
Ma’asi 23	11,738,050.94	4,295,112.88	208,025.00
‘Epeleli 23	831,394.85	5,054,397.80	100,000.00
Mē 23	1,299,107.30	13,365,011.50	252,560.00
Siune 23	2,460,039.04	43,201,252.17	5,368,780.00
FAKAKĀTOA	36,595,534.12	123,934,345.57	6,504,950.00

Ma’u’anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē mo e ngaahi Kautaha Fakapa’anga ‘oku ‘ikai ko ha pangikē

Lolotonga ‘a e ta’u, ne kei hokohoko atu ai pē ‘a e fakahoko fatongia ki hono totongi ‘a e ngaahi mo’ua mo e ma’u mai ‘o e ngaahi pa’anga hū mai ‘a e Pule’anga ‘o tatau pē ‘i he fakalotofonua mo fakatu’apule’anga ki he’ene ngaahi ‘akauni ‘i he Pangikē Pule’. ‘Oku ‘i ai ‘a e

ngaahi ‘akauni fakakātoa ‘e 39 ‘a e Pule’anga ‘i he Pangikē Pule ‘i he pa’anga muli mo e pa’anga Tonga, peā ‘oku lipooti ma’u pē ‘a e ngaahi palanisi faka’aho ko ‘eni kia kinautolu mo ha taimi kehe pē te nau fiema’u ki ai.

Fai lesisita ki he Ngaahi Sikiualetī ‘a e Pule’anga mo e Fale’i Fakapa’anga

‘I hono fatongia ko e fai lesisita ki he ngaahi sikiualetī ‘a e Pule’anga, na’e fakahoko ai ha ngaahi savea ki he tu’unga fiema’ua ‘o e pōnite ‘a e Pule’anga ‘i he māketi, pea mo ‘oatu ‘a e ngaahi fale’i ki he Potungāue Pa’anga’. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi pōnite ‘a e Pule’anga ‘e 17 ‘oku lolotonga tuku atu ‘a ia na’e fakahoko hono totongi e ngaahi tupu fakata’u ki he kau ma’u pōnite ‘a e Pule’anga, pea na’e kakato ‘a e pōnite ‘e 3 ‘i he lolotonga ‘o e ta’u fakapa’anga pea toe hoko atu.

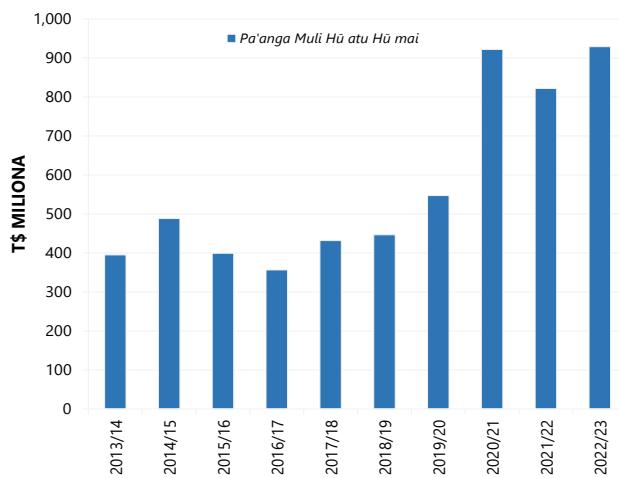
Na’e hokohoko atu ai pē hono ‘ave fakauike mo fakamāhina ‘a e ngaahi mahu’inga ‘o e fakafetongi pa’anga muli ki he pa’anga Tonga ki he Potungāue Pa’anga, pea mo e Potungāue Pa’anga Hū Mai mo e Tute ke tokoni ki he’ena ngaahi fua fatongia’. ‘Ikai ngata ai, ‘oku ‘ave ‘a e ngaahi mahu’inga ‘o e fakafetongi pa’anga muli ki he pa’anga Tonga ki he Kōmiti Pule Fe’unga ‘o Tonga ‘i he Potungāue Fefakatau’aki mo e Langa Fakalakalaka Faka’ekonōmika ki hono fakafuofua ‘a e ngaahi totongi lolo fakalotofonua’.

10. MĀKETI FAKAPA'ANGA

Tokangaekina 'o e Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'oku tauhi 'i Muli

Na'e tauhi 'a e tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'i muli 'i he tu'unga fakafiemālie 'aupito, 'o mā'olunga 'i he tu'unga mā'olunga 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'i he māhina 'e 7.3 'o e koloa hū mai'. Na'e a'u 'a e pa'anga talifaki 'i muli ki hono tu'unga mā'olunga taha 'a ia ko e T\$927.2 miliona 'i he faka'osinga 'o Sune 2023 kimua pea toki holo ki he T\$921.4 miliona 'i he 'aho 30 Sune 2023, 'o fe'unga pea mo e māhina 'e 13.0 'o e koloa hū mai, fakahoa ki he T\$871.2 miliona (māhina 'e 14.4 'o e koloa hū mai) 'i he 'aho 30 'o Sune 2022. Ko e kake lahi 'i he pa'anga talifaki 'i muli na'e makatu'unga ia mei he lahi 'o e lī pa'anga mei muli, hū mai 'o e ngaahi pa'anga tokoni ki he patiseti mo e ngaahi ngāue lalahi 'a e Pule'anga, mo e ngaahi sino'i pa'anga hū mai makehe pē 'a ia na'e hulu hake ia 'i he ngaahi totongi koloa hū mai lalahi 'i he lolotonga e ta'u'.

**FAKATĀTĀ 7:
PA'ANGA MULI HŪ ATU HŪ MAI**

Ma'u'anga Fakamatata: Ngaahi Mahu'inga Fakafetongi Pa'anga 'a e Ngaahi Pangike Fakakomesiale

'I he māketi fefakatau'aki pa'anga muli, na'e lahi ange 'a e fakatau mai 'o e pa'anga muli 'e he Pangikē Pule 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Ko e lahi 'o e pa'anga muli ne fakatau mai na'e fe'unga ia mo e T\$489.9 miliona 'o lahi ange 'i he pa'anga muli ne fakatau atu 'a ia ko e T\$439.0 miliona, 'o fe'unga fakakātoa ia mo e fakafetongi pa'anga muli 'e T\$928.9 miliona ki he ta'u'. Ko e tupu 'eni mei he T\$821.3 miliona 'i he ta'u kuo 'osi'. Na'e totongi foki 'e he Pangikē Pule 'a e 'inasi fakapule'anga fe'unga mo e T\$1.2 miliona mei he ngaahi fefakatau'aki ko 'eni ki he Potungāue Pa'anga'.

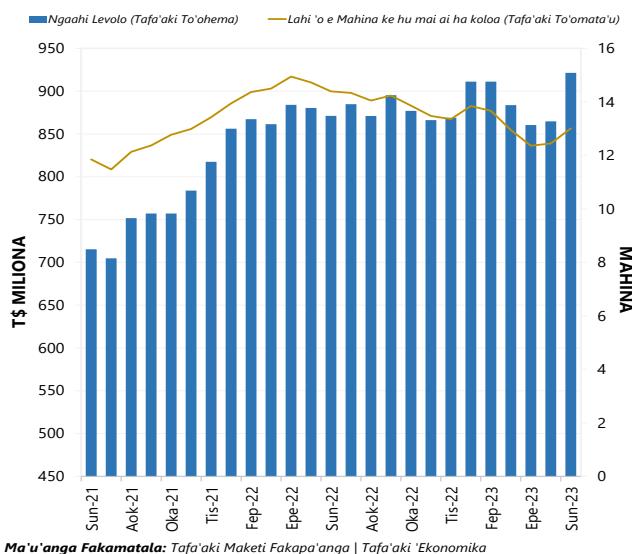
Ko e tu'utu'uni fakahū pa'anga 'a e Pangikē Pule 'oku taumu'a ia ke ma'u 'a e tupu lahi taha, ka 'i he taimi tatau

'oku fiema'u pē ke malu, kei fe'unga pē 'a e pa'anga ngāue 'a e Pangikē Pule, pea mo tauhi ma'u 'a hono mahu'inga fakalūkufua, 'a ia kuo hoko pē 'eni ko ha pole ki he ngāue, tupu mei he tu'unga ta'epau mo feliuliuki 'a e māketi fakapa'anga fakamāmani lahi'. Ko e vahevahe 'a hono fakahū 'o e pa'anga talifaki 'i muli 'oku lahi taha ki he pa'anga 'Amelika, 'Aositelēlia mo e Nu'u Sila'.

Ko e ngaahi founa palani fakahū pa'anga 'a e Pangikē Pule ne hokohoko atu pē 'ene pukepuke 'a e mahu'inga 'o e pa'anga talifaki 'i muli 'a ia 'oku fakamahu'inga 'i he pa'anga Tonga'. Ke malu'i mei he ngaahi fetō'aki 'a e pa'anga, 'oku fakahū fakatatau ai 'a e pa'anga talifaki 'i muli ki he lahi 'o e mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'i he kato 'oku fakafuofua'i ai e fakafetongi pa'anga, 'a ia 'oku ngāue'aki ke fika'i 'a e mahu'inga ke fakafetongi'aki e pa'anga Tonga' ki he ngaahi pa'anga kehe'. Tupu mei he holongā 'a e fetō'aki e mahu'inga 'o e fakafetongi pa'anga 'i he lolotonga 'a e ta'u, na'e fiema'u ai 'a e ngaahi tu'utu'uni fokotu'utu'u ngāue fekau'aki mo e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i hono fakafetongi mo e ngaahi pa'anga muli ke 'i ai ha palanisi pelepelengesi 'i hono fakalahi 'o e tupu mei he fakahū pa'anga 'i muli mo hono malu'i a e ta'ota'ofi 'a e hikihiki 'i he tu'unga 'o e totongi koloa, pea ke kei pukepuke pē 'a e mahu'inga 'o e pa'anga talifaki 'i muli'. Ko hono ola, na'e mavahe ai 'a e vahevahe 'a hono fakahū 'o e pa'anga mei he tu'unga na'e fuofua fokotu'u pea tupu ai 'a e holo 'i hono toe fakamahu'inga'i 'o e pa'anga'.

Na'e kake hake ki he mā'olunga taha 'a e tupu ne tānaki mei hono fakahū 'o e pa'anga talifaki 'aki 'a e \$21.4 miliona mei he ta'u kuo 'osi'. 'Oku fenāpasi eni mo e lekooti mā'olunga taha 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'i he lolotonga 'a e ta'u'. Na'e toe poupou foki ki he tupulaki 'a e ngaahi tupu mei he fakahū pa'anga 'i muli 'a e mā'olunga ange 'a e ngaahi totongi tupu 'i he māketi fakamāmani lahi makatu'unga mei he lōloa hono fakamālohi'i ange 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e ngaahi pangikē pule 'a 'Amelika, Nu'u Sila mo 'Aositelēlia ke fakafepaki'i'aki e ngaahi hoha'a ki he hikihiki 'a e koloa 'i he lolotonga 'a e ta'u'.

FAKATĀTĀ 8:
PA'ANGA TALIFAKI 'A E PULE'ANGA 'I MULI
Fakamāhina

Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli

Na'a mau tokanga'i mo ngāue ki ha ngaahi kole ngofua totongi pa'anga ki muli 'e 682 'o fe'unga fakakātoa hono mahu'inga mo e T\$395.2 miliona ('a ia ko e pēseti 'e 11 ai ko e ngaahi totongi pa'anga tefito – capital transactions) 'o fakahoa eni ki he ngaahi kole ngofua 'e 520 'i he ta'u kuo 'osi'. 'Oku hoko 'a e ngaahi fakamatala 'oku ma'u mei he kole ngofua 'a e ngaahi kautaha lalahi ko ha tokoni ofi ki hono fakafuofua'i 'o e pa'anga talifaki 'a e fonua 'i tu'apule'anga, ngaahi tu'utu'uni ki hono 'inivesi 'a e pa'anga, kae pehē ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule pea mo fakapapau'i 'i he taimi tatau 'oku mo'oni mo falala'anga 'a e ngaahi totongi pa'anga'.

Na'a mau toe ngāue foki ki ha ngaahi tohi kole ngofua 'e 44 ki hono 'ave/to'oto'o 'o e pa'anga ki muli 'o fe'unga fakakātoa hono mahu'inga mo e T\$44.8 miliona ('o tatau pē 'a e pa'anga Tonga mo e pa'anga muli 'oku fakataha'i hono mahu'inga fakakātoa 'o T\$10,000 pe laka hake ai) 'a ia na'e lahi hake ia 'i hono fakahoa ki he T\$2.4 miliona he ta'u kuo 'osi koe'uhī pē ko hono toe faka'atā 'o e ngaahi kau'āfonua'.

Na'e 'i ai 'a e fakalelei ne fakahoko 'i Sanuali 2023 ki he Tohi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli tupu mei he mā'olunga 'a e pa'anga talifaki 'i muli, ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga lolotonga, pea mo e ngaahi fakamatala mei he ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli'. Ko hono ola na'e fakangaloku ai e ngaahi tu'utu'uni 'e ni'ihi, 'o kau ki ai mo e lisi faka'atā 'o e ngaahi kasitomā 'oku nau fai pau ki he ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e fe'ave'aki pa'anga ki

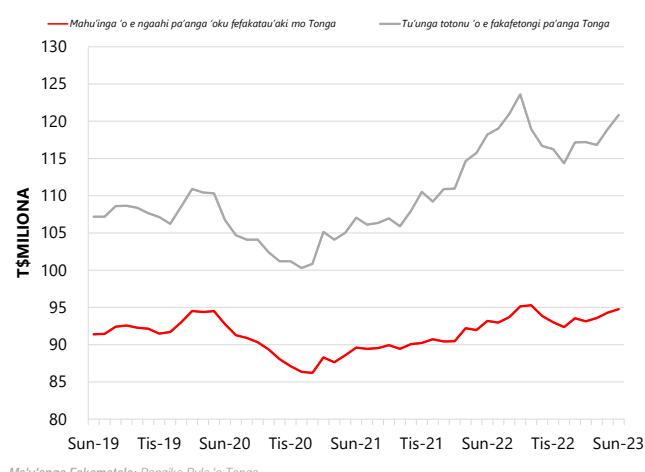
muli'. Na'e fakahoko foki mo e ngaahi ako ma'a e ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli fekau'aki mo e Tohi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli'.

Na'e fakahoko foki mo hono vakai'i mo fakapapau'i 'a e ngaahi lipooti fakamāhina mei he ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli, pea fakahoko ha ngaahi ako ma'a kinautolu 'oku 'ikai muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e fe'ave'aki pa'anga ki muli'.

Fakafetongi Pa'anga mo Muli

'Oku fika'i faka'aho 'e he Pangikē Pule 'a e mahu'inga ke fakafetongi ai 'a e pa'anga Tonga mo e ngaahi pa'anga muli, 'o fakatatau ki he mahu'inga 'o e kato pa'anga 'a ia 'oku kau ki ai 'a e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki lahi taha mo Tonga ni'. 'Oku fakatefito 'a e mahu'inga fakafetongi pa'anga 'oku tuku atu 'e he ngaahi pangikē fakakomēsiale ki he kakai mei he ngaahi fika fakafetongi pa'anga (exchange rate) 'oku fika'i faka'aho 'e he Pangikē Pule'. 'I he lolotonga 'o e ta'u, na'e toe vakai'i ai 'a e fokotu'utu'u ngāue ki he fakafetongi pa'anga 'o kau ai 'a hono vakai'i a e ngaahi fonua mo 'enau ngaahi fakafetongi pa'anga e kau ki hono fakamahu'inga 'o e pa'anga Tonga'. Na'e fakafuofua 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) 'i he 'enau 'a'ahi fakamisiona mai he Article IV 'i he lolotonga 'o e ta'u, 'oku taau pē 'a e founiga pule'i 'o e fakafetongi pa'anga ki hono langa hake 'o e tu'unga fakapa'anga'.

FAKATĀTĀ 9:
MAHU'INGA 'O E NGAAHİ PA'ANGA FEFAKATAU'AKI MO TONGA & TU'UNGA TOTONU 'O E FAKAFETONGI PA'ANGA TONGA
Fakamāhina

'Oku hokohoko atu pē 'a hono muimui'i ofi 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi feliuliuki 'i he mahu'inga 'o e pa'anga

Tonga 'i hono fakafetongi mo e pa'anga muli, 'o fakataumu'a ke fakapapau'i 'oku tauhi ma'u 'a e tu'unga fefakatau'aki 'a e fonua pea mo muli, mo e totongi 'o e ngaahi koloa ke hoa tatau mo e ngaahi taumu'a malu faka'ekonōmika fakalūkufua 'o e fonua'.

'I he lolotonga 'o e ta'u 'o ngata ki Sune 2023, na'e mālohi ange fakalūkufua 'a e pa'anga Tonga 'i hono fakafetongi ki he pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo Tonga ni, tukukehe 'a e pa'anga 'Amelika'. Ko e mālohi 'o e pa'anga Tonga, 'i hono fua'aki 'a e mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'oku fefakatau'aki mo ia (NEER) na'e tupu'aki e pēseti 'e 1.7. Na'e mālohi ange 'a e pa'anga Tonga 'i hono fakafetongi ki he pa'anga Nu'u Sila pea mo e pa'anga 'Aositelēlia 'aki 'a e pēseti 'e 2.7 mo e pēseti 'e 1.4 kae vaivai ange 'i he pa'anga 'Amelika 'aki 'a e pēseti 'e 1.1. Na'e tupu'aki e pēseti 'e 0.9 'a e tu'unga totonusi 'o e fakafetongi pa'anga Tonga (REER) 'i he ta'u'. Ko e tupulaki fakata'u 'oku fenāpasi pē ia mo e tupu 'i he mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'oku fefakatau'aki mo ia (NEER) pea mo e mā'olunga ange 'a e hikihiki 'i he tu'unga 'o e totongi koloa 'a Tonga 'o fakafehoanaki ki he ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo ia, 'o fakahaa'i mai hen'i 'a e kovi ange 'a e fe'au'auhi 'a e ngaahi koloa Tonga 'i he ngaahi māketi fakatu'apule'anga'.

Na'e tali 'i he Fakamatala Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga 'o Fepueli 2023 'a e toe fakalelei ki he fakangatangata 'i he tu'unga fetongi pa'anga fakatau mai mo e fakatau atu pa'anga muli, ko e konga 'eni 'o e fatongia ngāue 'a e Pangikē Pule ki hono ta'ota'ofi 'o e hikihiki 'i he tu'unga 'o e totongi koloa'. Ko e tu'unga fetongi pa'anga fakatau mai mo e fakatau atu pa'anga 'Amelika na'e holoki ia mei he poini 220 ki he poini 170 kae tu'u ma'u pē 'a e fakangatangata ki he fakatau pa'anga 'Aositelēlia pea mo e Nu'u Sila 'i he poini 'e 300 pea mo e poini 'e 350. 'Ikai ngata ai, ko e fuofua taimi 'eni ke fakamālohi'i ai 'a e ngaahi fakangatangata ko 'eni 'i he ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli, ke 'i he tu'unga tatau kotoa 'a e ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli kuo fakamafai'i'. 'E hokohoko atu pē hono muimui'i mo fakapapau'i 'e he Pangikē Pule 'a e talangofua 'a e ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli kuo fakamafai'i ki he ngaahi fakangatangata kuo fakangofua'.

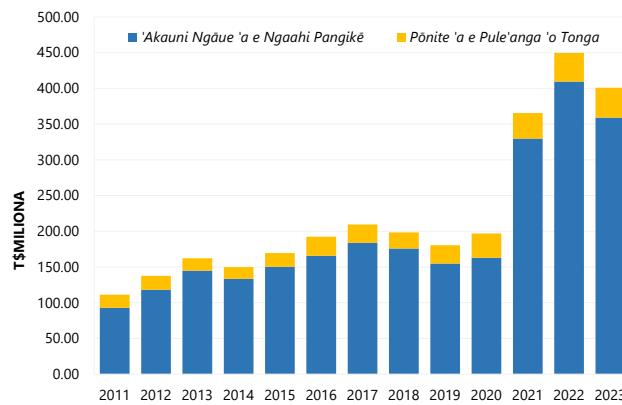
'Oku kei hokohoko atu pē hono pulusi 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi fakamatala fakapa'anga 'o hangē ko hono fakaho a faka'aho mo fakauike 'a e ngaahi fakafetongi pa'anga muli mo e ngaahi totongi 'oku hilifaki 'i he fēhu'aki pa'anga mo muli, 'o fakataumu'a eni ke leleiange 'a hono mahino'i 'e he kakai 'o e fonua 'a e

ngaahi me'afua fakapa'anga 'o malava ai ke nau fai ha ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga 'oku toe lelei ange'.

Fakahoko 'a e Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga mo hono Langa hake 'a e Māketi Fakapa'anga 'o Tonga

Ko e taumu'a 'o e Fakamatala Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga 'a e Pangikē Pule 'i Fepueli 2023 ke mapule'i lelei ange 'a e tu'unga 'o e hikihiki 'o e totongi koloa'. Na'e hiki hake 'a e lahi 'o e pa'anga mohe kuo tu'utu'uni'i mei he ngaahi pangikē ki he peseti 'e 15 mei he peseti 'e 10. Na'e fokotu'u 'e he Tafa'aki Māketi Fakapa'anga ha founiga fakahū pa'anga fo'ou ma'a e Pule'anga mo e ongo Sino'i Pa'anga Mālōlō ke lava 'o fakasi'isi'i (mop) ha konga 'o e lahi 'i he hulu 'i he pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē 'a ia na'e 'osi laka hake he \$350 miliona'. Ko e pa'anga fakakātoa 'e \$41.3 miliona na'e fakasi'isi'i mei he hulu 'o e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (mop) 'o fakafou 'i hono hiki hake 'a e lahi 'o e pa'anga mohe kuo tu'utu'uni'i mei he ngaahi pangikē, pea \$25 miliona mei he ngaahi pa'anga 'a e ongo sino'i pa'anga mālōlō ne fakahū 'i he ngaahi pangikē fakakomēsiale'.

FAKATĀTĀ 10: PA'ANGA NGĀUE 'A E NGAahi PANGIKĒ

Ma'u'anga Fakamatala: Māketi Fakapa'anga, Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

'E hokohoko atu ai pē 'a e fekumi 'a e Pangikē Pule ki ha ngaahi founiga ke holoki 'aki e hulu 'i he pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē ke toe fakalakalaka ange ai 'ene fokotu'utu'u founiga ngāue fakapa'anga'. Makatu'unga 'i he hulu ko ia 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē, na'e 'ikai ai ke fakahoko ha nō 'i he vaha'a 'o e ngaahi pangikē, pea na'e 'ikai mo ha kole ngofua ki ha nō taimi nounou mei he Pangikē Pule 'i he lolotonga 'o e ta'u'. 'Oku toe fekumi foki 'a e Pangikē Pule ki ha ngaahi founiga kehe 'e tokoni ki hono langa hake 'a e māketi fakalotofonua ki ha tu'unga 'e fakalele pē 'e he māketi'.

11. OLA 'O E NGĀUE FAKAPA'ANGA

'Oku 'oatu 'i he **Fakamatala Tānaki 1** 'a e Fakamatala ki he Mo'ua mo e Koloa, Fakamatala 'o e Tupu Fakalūkufua, pea mo e Fakamatala ki he Fehū'aki 'a e Pa'anga mei he Fakamatala Pa'anga 'Atita² 'o e 2023. Ko e ngaahi fakamatala fakalahi ki he fakamatala pa'anga kuo 'atita'i 'oku 'ne fakaikiiki e ngaahi tūkunga fakapa'anga 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga 'oku fakahā'i kakato makehe pē ia, kae to'o me'a lalahi e fakamatala ko eni'.

Ngaahi Pa'anga Talifaki 'i Tu'apule'anga: Ko e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga ne hokohoko atu pe 'a 'ene kaka ki 'olunga 'i he ta'u 'e nima kuo 'osi'. 'I he 2023, na'e a'u ai 'a e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga ki he mahu'inga lahi koe \$940.9 miliona, ko e kake lahi 'eni mei he \$878.2 miliona 'i he 2022. **Ngaahi Koloa Fakalotofonua:** 'I hono fakafehoanaki ki he ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga na'e 'i ai pē 'a e ngaahi nga'unu 'i he ngaahi koloa fakalotofonua'. Na'e kau mo e ngaahi koloa fakalūkufua 'i he aake mā'olunga ko 'eni'.

Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli: 'Oku hokohoko atu ai pē mo e kake 'a e ngaahi mo'ua pa'anga muli, ne hiki hake 'aki 'a e \$103.5 miliona 'i he 2022 ki he \$140.1 miliona 'i he 2023. Ko e makatu'unga 'eni mei he nō 'a e Pule'anga 'i he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'i he konga hona ua 'o e 2022. **Ngaahi Mo'ua Pa'anga Fakalotofonua:** 'Oku hā foki mo e tupu 'i he ngaahi mo'ua fakapa'anga fakalotofonua 'o lekooti ai 'a e \$790.2

miliona 'i he 2023. Ko e tupu ko 'eni mei he \$764.9 miliona 'i he 2022 'oku 'ne fakahā mai 'a e toe lahiange 'a e ngaahi pa'anga 'oku lī mai mei muli mo e ngaahi pa'anga tokoni ki he Pule'anga'. 'Oku hiki 'a e ngaahi mo'ua fakalūkufua 'o fakatatau ki he hiki 'a e ngaahi mo'ua pa'anga muli mo e ngaahi mo'ua pa'anga fakalotofonua. 'I he 2023, ko e fakakātoa 'o e ngaahi mo'ua fakalūkufua ne a'u ki he \$930.3 miliona.

Ko e toenga 'o e ngaahi koloa 'oku hā mahino ai 'a e ngaahi feliuliuki 'i he ngaahi ta'u, pea toki fakalakalaka kimu'a 'a hono 'alunga 'i he ta'u 2023. Ko e holo mei he \$34.2 miliona 'i he 2021 ki he \$32.8 miliona 'i he 2023 'oku makatu'unga ia mei he hokohoko 'a e holo 'a e mahu'inga 'o e toe fakamahu'inga'i e pa'anga talifaki 'i he 2022 mo e 2023 fakataha mo e totongi ne 'ave ki he Pule'anga 'i he 2021. Ko e kake lahi 'a e tupu 'i he ta'u, ne 'alu hake mei he \$0.5 miliona 'i he 2022 ki he \$20.4 miliona 'i he 2023, 'o 'ikai ngata pe he mā'olunga ange 'a e totongi tupu 'o e ngaahi fakahā'i pa'anga, ka na'e kaunga atu ki ai mo e liliu 'i he ngaahi founa 'inivesimeni' na'e tonu pea ola lelei.

Ko e vahevahe atu ki he Pule'anga 'o Tonga mei he tupu ni 'oku totongi atu 'a e \$14.3 miliona 'i he 2023. Ko e tokoni fakapa'anga ko 'eni 'e tokoni lahi ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga ma'a e kakai, pea mo e fakalakalaka e fonua'.

TĒPILE 8: FAKAFEHOANAKI 'O E NGAACHI OLA FAKAPA'ANGA 'I HE NGAACHI TA'U

	2023	2022	2021	2020	2019
Ngaahi Pa'anga Talifaki 'i Tu'apule'anga	940,998,055	878,165,991	719,707,467	553,063,047	495,905,776
Ngaahi Koloa Fakalotofonua	22,128,521	20,210,320	55,662,988	55,328,502	53,050,259
Ngaahi Koloa Fakalūkufua	963,126,576	898,376,311	775,370,455	608,391,549	548,956,035
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli	140,094,098	103,511,006	70,125,399	94,115,730	73,516,881
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Fakalotofonua	790,218,001	764,938,995	671,005,902	478,412,725	430,693,809
Ngaahi Mo'ua Fakalūkufua	930,312,099	868,450,001	741,131,301	572,528,455	504,210,690
Toenga Ngaahi Koloa	32,814,477	29,926,310	34,239,154	35,863,094	44,745,345
Tupu 'oku malava ke vahevahe	20,387,379	529,534	200,050	4,273,964	6,000,600
Palanisi ke totongi atu ki he Pule'anga 'o Tonga	14,271,165	370,674	140,035	2,991,775	4,200,420

Ma'u'anga Fakamatala: Tafa'aki Pa'anga, Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

² Ko e 'atita e Ta'u ngata he 'aho 30 Sune 2023 na'e fakahoko ia 'e he KPMG Fiji

12. TOKATEU KI HE FAKATAMAKI FAKANGĀUE & PAONGOFUA

'Oku mau tokanga'i 'a e tokateu ki ha fakatamaki fakangāue pea mo fakatupulekina 'a e 'ilo ki he ngaahi ngāue tokateu 'aki 'a hono fakakau ia 'i he ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi ngāue hono kotoa pē. 'Oku ngāue fakataha 'a e Va'a Tokateu ki he Fakatamaki Fakangāue 'a ia 'oku 'i he malumalum 'o e 'Ofisi 'o e Kōvana, pea mo e ngaahi va'a kātoa 'i he Pangikē Pule' ki hono lau, sivi'i, vakai'i mo siofi e ngaahi fakatamaki fakangāue 'oku fehangahangai mo e Pangikē Pule'. 'Oku ngāue'aki lahi ai e ngaahi kōmiti 'a e Kau Taki Ngāue ke fakapapau'i ko e ngaahi fakatamaki fakangāue 'i he lolotonga 'ni pea mo e kaha'u', 'oku tokangaekina pea potupotu tatau.

Mafai Fakatamaki Fakangāue

Na'e kamata ngāue'aki 'e he Pangikē 'a e Fa'unga Tokateu ki ha Fakatamaki Fakangāue hili ia 'a hono tali 'e he Kōmiti Tokateu ki ha Fakatamaki Fakangāue 'a e kau taki ngāue 'i Fepueli 2023, ke muimui'i mo siofi hono ngāue'aki, pea fakalelei kimu'a pea toki fakahū atu ki he Poate ke tali ke ngāue'aki.

'Oku kau 'a e lipooti 'o e ngaahi fakatamaki fakangāue 'i he Fa'unga Tokateu ki ha Fakatamaki Fakangāue 'a e Pangikē Pule', ke lekooti 'a e ngaahi fakatamaki 'oku hoko mo malava ke ne uesia 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pangikē Pule, 'a ia kuo tu'utu'unia 'i he lao'. 'I he lolotonga 'o e ta'u, na'e lipooti mai ai 'a e ngaahi fakatamaki fakangāue kotoa 'e uofulu mā ono (26). Ko e lahi taha 'o e ngaahi lipooti ko eni, 'oku 'i ai 'ene uesia fakatamaki ki he tafa'aki fakangāue mo e tafa'aki fakapa'anga'. Ka koe'uh i na'e mā'ulalo pē 'a e ngaahi uesia kovi ki he ngāue, tupu mei he ngaahi lipooti fakatamaki ko 'eni, ko ia na'e malava pē ke tokangaekina'i. Na'e 'i ai mo e ngaahi lipooti fakatamaki na'e tupu mei he ngaahi me'a na'e hoko 'i tu'a mei he ngāue 'a e Pangikee'. Ka 'i he malu mo mālohi 'a e ngaahi founiga tokangaekina 'i he ngaahi founiga ngāue lolotonga, na'e malava ai ke 'uluaki fakatokanga'i mai 'e he sisitemi ngāue 'a e ngaahi fakatamaki ko 'eni ki he kau taki ngāue 'o mahino mai 'a e malu mo mālohi 'a e founiga tokangaekina'.

'Oku hokohoko ai pē 'emau fakapapau'i 'oku fakatokanga'i 'a e ngaahi fakatamaki mo lipooti pea tokangaekina 'i he faingamālie vave taha ke fakasi'isi'i ha uesia tamaki. 'I he lolotonga 'o e ta'u, na'e fakahoko ai 'e he Va'a ni 'a e ngaahi sivi 'i he ngaahi ngāue tokangaekina ki he pa'anga mohe 'o fakatatau ki he tu'utu'uni tokangaekina 'o e Pa'anga Mohe ne tali 'e he Poate'. Pea na'e muimui pau pē 'a e ngaahi ngāue fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue'.

'Oku tokangaekina 'e he kau taki ngāue ke potupotu tatau hono fakahoko mo hono leva'i 'a e ngaahi fakatamaki 'oku hoko 'i he ngaahi va'a takitaha. Ko e mā'opo'opo 'a e ngaahi founiga ngāue 'a e Pangikē mo 'ene ngaahi tu'utu'uni mo e fokotu'utu'u ngāue, 'oku malava ke ne matatali 'a e ngaahi fakatamaki 'oku malava ke hoko'.

'Atita Fakalotofale

'Oku tui foki 'a e Pangikē Pule ko ha ngāue faka'atita fakalotofale 'oku maau, tau'atāina mo malu, ko e konga mahu'inga ia ki hono paotoloaki 'a hono fakahoko 'o e founiga pule'i lelei'. Na'e tuku atu ki tu'a 'e he Pangikē 'a e tafa'aki ngāue ko 'eni, 'i he tali ki he fokotu'u mei he lipooti 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga, 'a ia na'e tufaki 'a e ngaahi fakaafe ke fai mai ha tala ngāue ki ai 'i Mē 2023. Na'e fakakau mai foki kimu'a 'i he faka'osinga 'o Sune 2023 mo ha tokotaha ngāue Fakatauhitohi 'a ia 'oku ne toe hoko pē ko e tokotaha 'atita fakalotofale'. 'Oku fakataumu'a eni ke tāfataha hono siofi 'a e ngaahi tafa'aki 'oku mā'olunga ai e ngaahi uesia tamaki 'o e ngaahi fakatamaki fakangāue, 'a ia ko e ngaahi ngāue ki he tufaki e pa'anga, tokangaekina 'o e pa'anga mohe pea mo e tafa'aki fakakomipiuta mo tekinolosia'.

Mafai Fakangāue

Ko e ngaahi ngāue fakapa'anga mo e fakamole 'i he Pangikē Pule kuo pau ke 'i ai 'a e mafai fakamo'oni ki ai 'o fakatatau ki he ngaahi mafai fakangāue, tu'utu'uni mo e founiga ngāue'. 'Oku siofi mo fakalelei'i 'e he tafa'aki, 'a e ngaahi Lisi Mafai Fakangāue ko eni na'e tali 'e he Poate'.

Tokangaekina 'o e Ngaahi Lāunga

'Oku toe fakafatongia'aki 'a e Va'a 'ni ke lesisita 'a e ngaahi lāunga mai fekau'aki mo e ngaahi fakahoko ngāue 'a Pangikē Pule 'i hono ngaahi fatongia pea pehē

foki ki he ngaahi ngāue ha ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku laiseni 'e he Pangikē Pule'. Ko e ngaahi kautaha fakapa'anga ni 'oku kau ki ai 'a e ngaahi pangikē, ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli, mo e ngaahi kautaha nō iiki'. I he lolotonga 'o e ta'u, na'e fakahū mai ki he Pangikē Pule 'a e läunga 'e tolu (3) fekau'aki mo ha kautaha fakapa'anga. Na'e ikai ha läunga ne ma'u 'e he Pangikē Pule felāve'i mo 'ene fakahoko fatongia 'i he lolotonga 'o e ta'u'.

Tokangaekina 'o e Ngaahi Fakaakeake mo e Hoko atu 'o e Ngāue hili ha Fakatamaki

Ko e ēlia mahu'inga 'oku tafataha ki ai e tokanga 'a e Pangikē Pule ko e Tokanga'i 'o e Ngāue ke lava 'o hokohoko lelei kimu'a, lolotonga, mo e hili ha fakatamaki. 'Oku hokohoko atu e ngāue 'a e Pangikē Pule ki hono fakalelei'i 'o 'ene palani Tokanga'i 'o e Ngāue Fakaakeake mo e Ngāue Lavaki hoko atu 'i he lolotonga 'o e ngaahi tu'unga fakafokifā 'a e Pule'anga Tonga'.

Sivi'i 'o e Ngāue' 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga

Na'e hokohoko atu pe 'a hono muimui'i ke fakakakato 'a e ngaahi fokotu'u fakakaukau mei he lipooti 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'i he 2021. Na'e

fakama'unga 'a e lipooti ni ki he ngaahi poutuliki lalahi 'e 5 'o e pule lelei. 'A ia 'oku mahu'inga ke kau ki ai 'a e ngāue faka'atita mei tu'a, Va'a ki he ngaahi ngāue fakalao, va'a ki he fa'u lipooti, va'a ki he 'Atita Fakalotofale pea mo e va'a ki hono malu'i e founa ngāue fakalotofale'. Kuo fakakakato 'e he Pangikē 'a e ngaahi fokotu'u 'e 8 ka e kei lolotonga fakahoko e ngāue ki he ongo fokotu'u 'e 2. Ko e taha 'o e fokotu'u 'oku kei fai ki ai 'a e ngāue, 'oku fiema'u ki ai 'a e ngaahi tokoni fakatekinikale mataotao ke ne tataki 'a hono fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u pea na'e tali lelei 'e he IMF ke ne fakakakato 'a e ngaahi tokoni fakatekinikale ko ia. Ko e taha leva 'oku toe, 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi ngāue ki hono fakalelei'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ke fakamālohia e ngaahi founa ngāue, 'a ia 'oku lolotonga ngāue atu ki ai 'a e kau taki ngāue'.

'I he taimi tatau 'oku lipooti ai e he Pangikē Pule ki he tūkunga 'oku 'i ai 'a e ngāue ki he ngaahi fokotu'u mei he lipooti 'a e IMF, 'oku hokohoko atu pe 'a e ngāue fakataha 'a e Poate 'a e kau Talēkita mo e Kau Taki ngāue ki hono fakahoko mo muimui'i 'a e ngaahi fokotu'u fakakaukau, ke kei paotoloaki ai pe 'a e fakahoko fatongia 'a e Pangikē fakatatau ki he ngaahi founa ngāue fakavaha'apule'anga'.

13. TOKANGA'I 'O E PA'ANGA

Ko homau fatongia ko hono pule'i 'o e pa'anga tuku atu ke ngāue'aki 'e he kakai 'o e fonua pea mo tuhani 'i ha tu'unga fe'unga 'a e pa'anga pepa mo e pa'anga maka ngāue'aki ke feau e ngaahi fiema'u fakapa'anga'. Fakatatau ki he Tu'utu'uni Ngāue, 'oku fakafoki mai e ngaahi pa'anga kuo maumau mo 'ikai taau ke toe ngāue'aki mei he ngaahi pangikē 'o faka'auha.

'I he 'aho 30 Sune 2023, na'e fe'unga 'a e mahu'inga 'o e pa'anga na'e faka'atā atu, lau ki ai 'a e pa'anga fo'ou mo e pa'anga motu'a na'e kei ngāue'aki 'i he 'Imisi 'o 'Ene 'Afio kuo unga fonua, Tama ko Siaosi Tupou V pea mo e 'Imisi 'o 'Ene 'Afio, Tama ko Tupou VI, mo e \$118.0 miliona. Ko e hōloa ko 'eni na'e fe'unga mo e pēseti 'e 14.5 'o fakafehoanaki ki he ta'u kuo maliu atu koe'ahi pe ko e fakangofua 'o e ngaahi fakataputapui 'o e COVID-19 pea holo ai e fiema'u ki he pa'anga pepa'.

Na'e holo pēseti 'e 15.3 ki he \$112.3 miliona 'a e mahu'inga 'o e pa'anga pepa 'oku lolotonga ngāue'aki'. Ko e lau'i pa'anga 'e \$10 na'e holo lahi taha 'aki 'a e pēseti 'e 24.8 ki he \$4.9 miliona, koe'ahi pē ko e lahi hono ngāue'aki 'o e mīsini talitotongi EFTPOS ki he ngaahi fakatau falekoloa movetevete. Ko e pa'anga 'e \$50 na'e ngāue'aki lahi taha 'i he ta'u hokohoko 'e nima kuo maliu atu pea toe lahi foki hono mahu'inga 'i he ngaahi pa'anga lolotonga ngāue'aki'.

'I he a'u mai ki he 'aho 30 Sune 2023, na'e tupu pēseti 'e 6.6 ki he \$5.6 miliona 'a e mahu'inga 'o e pa'anga maka lolotonga ngāue'aki. Ko e seniti 'e 20 na'e tupu lahi taha fe'unga mo e pēseti 'e 7.0 ki he \$1.1 miliona, ka ko e seniti 'e 10 'oku lahi taha hono ngāue'aki 'oku fe'unga mo e \$8.8 miliona. Ko hono ngāue'aki lahi ko 'eni 'o e seniti 'e 20 mo e seniti 'e 10 koe'ahi 'oku ngāue'aki ia 'e he ngaahi falekoloa fakamovetevete ki he'enau vete 'i he fefakatau'aki'.

Fakatāta 11: Tu'uaki 'o e Pa'anga

Ko e kau ngāue 'o e Va'a Tokanga'i 'o e Pa'anga 'i hono faka'ali'ali atu 'o e ngaahi koloa pa'anga 'a e Pangikē Pule lolotonga 'a e Faka'ali'ali Ngoue 'a Tongatapu 2023.

'Oku tokanga 'a e Pangikē Pule ki hono tuhani 'i ha tu'unga fe'unga 'a e pa'anga pepa mo e pa'anga maka ngāue'aki ke feau e ngaahi fiema'u fakapa'anga pea mo fakafaingamālie 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale'. 'I he ta'u fakapa'anga 2023, na'e fe'unga mo e \$119.5 miliona 'a e pa'anga pepa mo e pa'anga maka na'e tuku atu ki he ngaahi pangikē fakakomēsiale, ko e holo pēseti 'e 10.8 'eni mei he ta'u kuo 'osi'. Na'e fakafoki mai 'e he ngaahi pangikē fakakomēsiale 'a e pa'anga pepa fe'unga mo e \$138.4 miliona 'o sivi'i ai ko e \$131.3 miliona na'e fe'unga ke toe tuku atu ke ngāue'aki, pea ko e \$7.0 miliona na'e 'ikai taau pea na'e faka'auha ia.

'I Ma'asi 2023 na'e kamata ai ha ngāue makehe ki hono toe lau mo faka'auha 'o e pa'anga pepa kuo 'ikai taau ke toe ngāue'aki talu mei he ta'u 'e fā kuo maliu atu, pea na'e fe'unga eni mo e \$127.4 miliona 'i he 'ene a'u mai ki Sune 2023. Na'e fakangāue'i ai ha kau ngāue fakataimi 'e toko hiva ki he ngāue makehe 'ni pea na'e lava lelei e ngāue ko eni'. 'I he 'ene a'u mai ki he 'aho 30 Sune 2023, kuo 'osi faka'auha 'o laka hake he pēseti 'e 90 'o e ngaahi kofukofu pa'anga 'e 618 na'e fakamavahe'i ke faka'auha'. 'Oku lolotonga vakai'i ke ngāue'aki ha ngaahi me'angāue fakatekinolosia 'i he tafa'aki 'oku nau tokanga'i e pa'anga'.

TĒPILE 9: PA'ANGA PEPA MO E PA'ANGA MAKĀ 'OKU LOLOTONGA NGĀUE'AKI

Pa'anga Tonga	2018/19	2019/20	2020/21	2021/22	2022/23
Pa'anga Pepa (\$miliona)	86.5	88.2	111	132.7	112.3
Pa'anga Maka (\$miliona)	4.1	4.4	4.8	5.3	5.7
FAKAKĀTOA	90.6	92.6	115.8	138.0	118.0

Ma'u'anga Fakamatala: Tafa'aki Pa'anga, Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

Ngaahi Pa'anga Pepa Loi

'Oku kei hoko atu pē 'a e ngāue tu'ukimu'a 'a e Tafa'aki Pa'anga 'i he 2023 ki hono tokangaekina 'o e tu'unga malu mo falala'anga 'o e pa'anga fakafonua'. Ko e ngaahi ngāue ki hono tau'i 'o e pa'anga loi na'e fakahoko ia 'i he ngaahi va'a fengāue'aki fakataha mo e ngaahi ngāue fakataukei ki he kakai e fonua'. 'I he lolotonga 'o e ta'u, na'e ma'u ai 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi lau'i pa'anga 'e 26 kuo 'osi fakapapau'i ko e pa'anga loi, 'a ia ko e liunga ono 'eni fakahoa ki he ta'u kuo maliu atu'. Ko e pēseti 'e 50 'o e mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga loi ni ko e lau'i pa'anga \$20 pea ko e pēseti 'e 35 ko e lau'i pa'anga \$50.

Pa'anga Fakamanatu

'I he lolotonga 'o e ta'u, na'e fakatau atu 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi pa'anga maka fakamanatu kiate kinautolu 'oku nau tānaki 'a e ngaahi pa'anga maka 'i he tapa kehekehe 'o māmani'. Ko e fakatau atu 'o e ngaahi pa'anga maka ko 'eni, 'i he malumalu 'o e ngaahi aleapau 'a e Pangikē Pule mo e ngaahi kautaha 'oku nau fa'u 'a e pa'anga maka fakamanatu, ke nau fa'u mo

fakamāketi 'a e ngaahi pa'anga maka ko 'eni'. Na'e fakatau atu foki mo e ngaahi seti pa'anga pepa 'i he 'īmisi 'o Tupou VI 'oku lolotonga ngāue'aki pea pehē foki ki he ngaahi pa'anga pepa 'i he 'īmisi 'o Tupou V mo Tupou IV ki he ngaahi kakai 'I Tonga 'ni, pea pehē foki ki he ngaahi kakai 'i muli'. Ko e pa'anga hū mai fakakātoa na'e tānaki mei he pa'anga maka fakamanatu mo e seti pa'anga pepa ko e \$0.03m, ko e holo'aki ia 'a e pēseti 'e 53 mei he ta'u fakapa'anga kuo 'osi'. Ko e holo ko 'eni 'i he pa'anga hū mai, na'e makatu'unga ia 'i he hōloa 'o e fefakatau'aki tu'unga 'i he fakataputapui mei he fokoutua faka'auha fakamāmani lahi'.

Ngāue ki he Pa'anga Pepa Fo'ou

'Oku hokohoko atu e fengāue'aki mo e kautaha De La Rue ki hono ngaohi 'o e seti pa'anga pepa fo'ou ma'a Tonga 'a ia kuo 'osi tali 'e he Fakataha Tokoni'. Ko e pa'anga pepa fo'ou ni 'oku 'ne fakahā ai hotau tala fakafonua, ngaohi mei he ngaahi naunau ke tolonga pea fakahū mo ha ngaahi fotunga malu'i fakaeonopooni ke ne fakafe'atungia'i 'a hono ngaohi 'o e pa'anga loi, mo fakapapau'i ko e pa'anga pepa Tonga 'oku malu mo hao.

14. NGAahi NGĀUE KE TOKONI'I 'A E NGAahi FATONGIA 'O E PANGIKĒ PUle

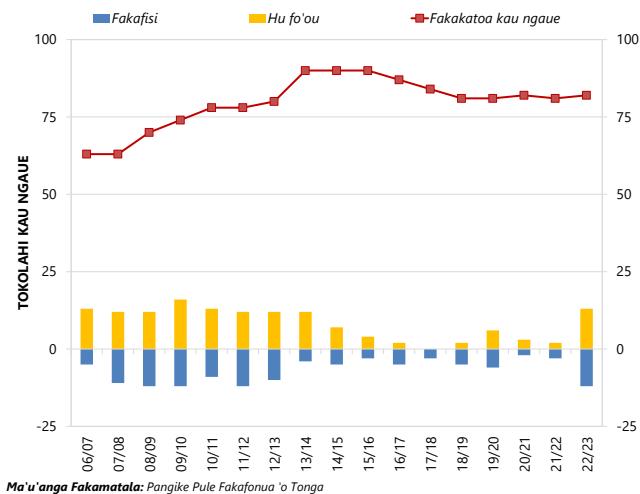
Kau Ngāue

'Oku tokanga'i 'e he Tafa'aki Tokangaekina 'o e Kau Ngāue a e tu'unga lelei mo malu 'o e kau ngāue, 'aki hono fakahoko e ngaahi ngāue ke toe leleiange 'enau fakahoko fatongia', 'o hangē ko hono sivi fakata'u 'o e fakahoko fatongia, ko hono filifili mo fakahū mai ha kau ngāue 'oku toe fakapolofesinale ange ki he ngāue, fakalelei'i 'a e ngaahi ako ngāue mo e fakalakalaka 'a e kau ngāue, ko hono toe vakai'i 'o e ngaahi ngāue ke nau fakahoko pea mo hono pouaki 'o ha ngāue'anga 'oku mo'ui lelei foki. Na'e tokanga foki 'a e Tafa'aki ko 'eni ke kei muimui ma'u pē 'ene fakahoko fatongia 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikē Pule', pea mo 'ene ngaahi lao'.

'I he'ene a'u mai ki Sune 'o e 2023, na'e fe'unga fakakātoa 'a e kau ngāue 'a e Pangikē Pule mo e toko 82: ko e pēseti 'e 22 'oku nau ngāue fakaaleapau, ko e pēseti 'e 66 ko e kau ngāue tu'u pau, ko e pēseti 'e 2 ko e kau ngāue fo'ou, pea mo e pēseti 'e 10 ko e kau ngāue lau 'aho. Na'e kau atu foki mo e ni'ihi 'o e kau ngāue 'i ha ngaahi faingamālie ako taimi kakato 'i tu'apule'anga, mo ha ngaahi ako taimi fakataimi pē, pea 'oku poupou kakato 'a e Pangikē Pule ki he ngaahi feinga ko ia. Ko e kau ngāue 'e toko 82 'a e Pangikē, ko e pēseti 'e 54 ko e kakai fefine, pea ko e pēseti 'e 46 ko e kakai tangata. Na'e hiki hake mei he pēseti 'e 4 ki he pēseti 'e 15 'a kinautolu na'a nau fakafisi mei he ngāue, 'a ia ko e toko 12 ia na'a nau hiki atu mei he Pangikē Pule 'i ha ngaahi 'uhinga kehekehe pē.

FAKATĀTĀ 12:

TOKOLAHİ 'O E KAU NGĀUE 'A E PANGIKĒ PUle

Na'e toe tānaki atu foki mo ha ngaahi ngāue fo'ou ki he Palani Ngāue 'a e Pangikē , pea ne fakahū mai ai ha kau ngāue fo'ou 'e toko hongofulu-mā-tolu (13) 'i he ta'u fakapa'anga 'o e 2023, 'a ia ko e kau ngāue taimi kakato 'e toko fā (4), ngāue fakaaleapau 'e toko taha (1), mo ha kau ngāue lau 'aho 'e toko valu (8). Na'e fakahoko 'eni ke fakatokolahi 'a e kau ngāue 'i he Tafa'aki Tokangaekina 'o e Malu, Tafa'aki Fakapa'anga, Tafa'aki Tokangaekina 'o e Pa'anga, pea mo e 'Ōfisi 'o e Kōvana'. Na'e hokohoko atu ai pē 'a e Pangikē Pule mo 'ene kau ngāue 'e toko valungofulu-mā-ua (82) ke fakakakato 'a hono ngaahi fatongia tefito ke a'usia ai 'a 'ene taumu'a ngāue mo 'ene ngaahi taumu'a ngāue mahu'inga'.

Ngaahi Ako mo e Fakalakalaka 'a e Kau Ngāue

'Oku poupou'i 'e he Pangikē Pule 'a e kau atu 'a 'ene kau ngāue ki he ngaahi ako ngāue 'i tu'apule'anga, 'a ia na'e toe lahiange 'a e faingamālie na'e ma'u 'i he ta'u 2023 koe'uhī ko hono toe fakaava 'o e ngaahi kau'āfonua fakavaha'apule'anga'. Ko e tānaki atu pē 'eni ki he ngaahi ako 'oku lolotonga fakahoko pē 'i he 'initaneti 'i he lolotonga 'o e ta'u'. 'Oku tokoni'i foki 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi fiema'u fakapa'anga 'a kinautolu 'o e kau ngāue 'oku nau kau atu ki ha ngaahi ako fakataimi 'i he 'Univēsiti 'o e Pasifik Tonga'. Na'e kau atu foki mo ha kau ngāue 'e toko tolu (3) ke fakakakato 'enau ako taimi kakato 'i 'Aositelēlia. 'Oku hounga foki ki he Pangikē Pule 'a e tokoni lahi 'oku fai 'e he Polokalama Sikolasipi 'a e Pule'anga 'Aositelēlia, 'a ia 'oku ma'u faingamālie ai 'a e kau ngāue 'a e Pangikē Pule ki ha ngaahi ako fakatēsiale 'i 'Aositelēlia'.

Tu'unga Mo'ui Lelei mo e Malu 'a e Ngāue'anga

'Oku hokohoko atu ai pē 'a e poupou 'a e Pangikē Pule ke faka'ai'ai 'a e mo'ui lelei 'i he ngāue'anga, 'aki hono fakahau atu 'a e kau ngāue ki he fe'auhi netipolo fakapotungāue, toutou fakahoko 'o e sivi e mo'ui lelei, faka'ai'ai 'o e fakamālohisino fakakulupu, pea mo e ngaahi ngāue kehe pē 'oku fekau'aki mo 'enau mo'ui lelei'. 'Oku tui 'a e Pangikē Pule, koe mo'ui lelei ange ha taha ngāue, ko e leleiange ia 'ene fakahoko fatongia'.

Sisitemi Tānaki Fakamatala

'I he feinga ke toe fakaonopooni ange 'a e ngaahi ngāue 'a e Pangikē na'e fakahoko 'a hono fokotu'u ha sisitemi tānaki fakamatala 'a e Tafa'aki 'ni ke ne fakahoko 'a e

ngaahi ngāue ki hono fakakomipiuta'i 'a e kole ngofua livi 'a e kau ngāue, pea mo fakamālohi'i 'a e ako 'a e kau ngāue 'i he Sisitemi Tokanga'i 'o e Ako (LMS) pea mo hono fakakomipiuta'i hono sivi'i 'o e ola 'a e ngāue 'a e kau ngāue' (PMS) 'i he 'osi 'a e ta'u. Na'e tali ai 'e he Pangikē Pule 'i Fepueli 'o e 2023 ke fai ha fengāue'aki mo e kautaha ko e ELMO HR, pea ko e ngāue ki hono fokotu'u 'o e sisitemi ko 'eni', 'oku kei hokohoko lelei pē ke toki fakakakato 'i he ta'u fakapa'anga hoko'. 'E fakakakato foki mo e ngāue ke fakafetaulaki 'a e sisitemi ELMO HR mo e sisitemi ki he tā e vahe 'a e kau ngāue mo e tauhitohi 'a e Pangikee'.

Tānaki Fakamatala mo e Tekinolosia

'Oku hokohoko atu pē 'a hono tokanga'i 'e he Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia' 'a 'ene ngaahi netiueka fakakomipiuta ke poupou ki he ngaahi ngāue 'a e Pangikē Pule'. 'Oku kau ki he fokotu'utu'u fakatekinolosia ha ngaahi sisitemi mahu'inga kehekehe pē, ko ha ngaahi polokalama fakakomipiuta, pea mo ha netiueka kehekehe 'e tolu (3).

Na'e fai foki e tokanga 'i he ta'u 2023 ke fakahoko ha ngaahi sēvesi fakakomipiuta ke tokoni ki he kau ngāue lolotonga 'a e mafola 'o e fokoutua fakamāmani lahi, pea kau ki ai mo hono fokotu'u 'o e Sisitemi Totongi Pa'anga Faka'elekitulōnika Fakalotofonua (DEPS), ko e ngaahi fokotu'utu'u ki he tu'unga malu fakakomipiuta, pea mo hono toe vakai'i 'o e ngaahi sisitemi lolotonga mo e ngaahi polokalama fakakomipiuta 'oku ngāue'aki 'e he kau ngāue'.

Ngaahi Tokoni Fakatekinikale – Sisitemi Totongi Pa'anga Faka'elekitulōnika Fakalotofonua

Na'e lava foki mo hono fokotu'u 'o e Sisitemi Totongi Pa'anga Faka'elekitulōnika Fakalotofonua, pea ne lava mo hono hopoki 'i he 'aho 1 'o Siulai 2022, 'a ia ko e kakato ia 'o e ngāue ki hono fatufatu 'o e sisitemi mo hono 'ahi'ahi'i 'o e ngāue'. Na'e lava ai pē mo hono fakakakato atu ki he ngaahi pangikē fakakomēsiale 'a e ngaahi naunau ke fakafehokotaki'aki 'a e ngaahi pangikē ki he sisitemi ko 'eni 'i Siulai 'o e 2022. 'Oku hokohoko atu ai pē 'a e Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia ki hono tokanga'i faka'aho mo hono tokonia 'a e ngaahi pangikē ki he ngaahi fiema'u fakatekinikale ki he sisitemi ko 'eni'. Na'e lava foki mo hono fokotu'u ha sisitemi fo'ou 'i 'Epeleli 'o e 2023, ke ne tokoni'i 'a e kau ngāue 'o e tafa'aki ni ki hono tokanga'i 'o e sisitemi totongi pa'anga mo 'ene netiueka'.

Malu Fakakomipiuta

'Oku kei hoko pē 'a e tu'unga malu fakakomipiuta' ko e kaveinga fika 'uluaki ia 'oku tokanga ki ai 'a e Tafa'aki 'ni, pea 'oku kau ki he ngāue 'ni 'a hono tokangaekina mo hono siofi 'o e ngaahi me'a te ne ala uesia 'a e netiueka fakakomipiuta, 'aki pē 'a hono toe fakamāloha ange 'a e ngaahi naunau malu'i 'o e ngaahi sisitemi 'a e Pangikē Pule'. 'Oku poupou ki hen'i 'a e ngaahi polokalama kehekehe pē ki hono toe fakalakalaka'i 'o e 'ilo 'a e kau ngāue kotoa pē 'a e Pangikē Pule, pea kau ki ai mo e fevahevahe'aki 'o e ngaahi 'ilo fakakomipiuta pea mo e ngaahi kautaha fakapa'anga kehe, ko e Pule'anga ('o fakafou 'i he Timi Talifaki ki he Ngaahi Fakatamaki Fakakomipiuta 'a Tonga – TongaCERT), pea mo e ngaahi pangikē pule kehe pē. Na'e kei tauhi ai pē 'e he Pangikē Pule 'a 'ene muimui ofi ki he ngaahi fiema'u 'a e Polokalama Malu'i ma'a e Kau Kasitomā 'a e SWIFT, 'o fakafou ia 'i ha polokalama sivi na'e fakakakato 'e ha tokotaha sivi tau'atāina mei tu'a. Na'e fakakakato foki 'e he Timi Talifaki ki he Ngaahi Fakatamaki Fakakomipiuta 'a e Pangikee' (CIRT) 'a 'enau polokalama fakata'u ki he fakaangaanga 'o e tu'unga mateuteu ki he ngaahi fakatamaki fakakomipiuta. 'E kei hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e Pangikē Pule 'i he ta'u fakapa'anga hoko', ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u 'a e Polokalama Malu'i ma'a e Kau Kasitomā 'a e SWIFT, 'o kau ki ai 'a e sivi'i 'o e tu'unga malu 'o e netiueka 'i ha taimi 'oku 'ohofi ai'. Na'e kau 'i he me'a ne fu'u tokanga 'aupito ki ai 'a e Pangikē Pule 'i he lolotonga 'a e ta'u ki he taha 'o 'ene ngaahi laine 'initaneti, 'i he mahino ko ia ne uesia 'a e kautaha 'initaneti ko ia' 'i ha 'ohofi fakakomipiuta lolotonga 'a e ta'u'. Na'e malava pē 'e he Pangikē Pule' ke hokohoko atu 'ene ngaahi ngāue 'oku fakafalala ki he 'initaneti 'i he laine 'initaneti 'e taha, ka 'i he taimi tatau, ne fai hono muimui'i 'a e tu'unga mo e ola 'o e ngāue ki hono matatali 'o e 'ohofi ko 'eni'.

Fakalelei'i 'o e Ngaahi Sēvesi Fakatekinolosia

Na'e lava foki mo hono toe fakalelei'i 'o e ngaahi me'angāue fakakomipiuta 'a e Pangikē Pule' i he taimi 'oku fiema'u ke fakalelei'i ai, koe'uhī ke kei pukepuke pē 'a hono tu'unga lelei mo 'ene felāve'i mo e ngāue'. Na'e kau ki ai 'a hono fetongi 'o e ngaahi mīsini komipiuta 'a e kau ngāue ki ha ngaahi mīsini komipiuta to'oto'o, pea mo e hokohoko atu 'a hono fakapapau'i 'a honau tu'unga malu'. Na'e kau foki mo e ngaahi sēvesi fakakomipiuta 'i he 'initaneti ke feau e ngaahi fiema'u 'a e kau ngāue ki he ngaahi fakataha mo e ngaahi ako fakalakalaka 'i he 'initaneti, pea kau atu ki ai mo e kau ngāue 'a e Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia'.

'Oku hokohoko atu pē 'a e fekumi 'a e Pangikē Pule ki ha ngaahi founiga ke fakalakalaka'i ai 'a 'ene ngaahi tekinolosia, pea mo fakahū mai ha ngaahi fakakaukau fakakomipiuta fo'ou ki he'ene ngaahi ngāue faka'aho, pea ke kei tokoni ai pē ki hono a'usia 'a 'ene ngaahi Taumu'a Ngāue Mahu'inga'.

Na'e kau 'i he ngaahi ngāue fakakomipiuta lalahi na'e fakakakato 'i he ta'u fakapa'anga 2023 'a hono toe vakai'i 'o e Sisitemi Totongi Pa'anga Fakavaha'apule'anga, ko hono fokotu'u ko ia 'o e Sisitemi TAIPAN ki he Tafa'aki Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli, ko hono toe vakai'i 'o e Sisitemi ki he Tauhi 'o e Ngaahi Fakamatala ki he Kau Ngāue, pea mo hono vakai'i mo hono fetongi ko ia ko e sisitemi tauhitohi 'a e Pangikē Pule mei he polokalama Attaché Accounting Software ki he polokalama fakakomipiuta 'o e Accredo Software. Ko e tokoni 'a e Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia na'e kau ki ai 'a hono vakai'i 'a e ngaahi fiema'u fakakomipiuta 'a e ngaahi sisitemi pea 'e kei hokohoko atu ai pē 'a e tokoni 'a e tafa'aki 'ni ki hono fokotu'u 'o e ngaahi sisitemi ko 'eni'.

Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa

Na'e kei hokohoko atu pē 'e he Tafa'aki Tokanga'i e Ngaahi Koloa, 'a hono fakapapau'i 'oku tokangaekina e ngaahi koloa 'a e Pangikē Pule', fale pea mo e ngaahi me'angāue', ke pukepuke 'i ha tu'unga lelei pea mo fakapapau'i foki ha 'ātakai malu mo hao ma'a e kau ngāue 'o e Pangikē Pule', pehē kia kinautolu 'oku nau ngāue'aki 'a e ngaahi 'ōfisi 'a e Pangikē Pule', pea mo e ngaahi kupu fengāue'aki vāofi mo e Pangikē Pule ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023. Na'e fakakakato foki mo e ngaahi ngāue lalahi ko e fakalelei 'i he lolotonga 'o e ta'u, 'o kau ai 'a e ngaahi ngāue 'ni:

- (a). Kakato 'a e ngāue ki hono fakalele'i 'a e loki falemālōlō (hūfanga 'i he fakatapu) 'o e 'Ōfisi 'Amipasitoa 'a e Pule'anga Siapani;
- (e). Kakato 'a e konga hono ua ki hono fakalele'i 'o e sisitemi fakamokomoko 'ea';
- (f). Fokotu'u fakataimi ha ngaahi mīsini fakamokomoko 'ea taautaha 'i he 'Ōfisi 'Amipasitoa 'a e Pule'anga Siapani';
- (h). Fetongi fo'ou 'a e mīsini pamu vai ki he ma'u'anga vai 'a e Pangikee';
- (i). Vakai'i mo fakafo'ou 'a e lisi fakataimi 'a e Pangikē 'a Māmani' 'i ha toe ta'u 'e nima.
- (k). Fokotu'u ha ongo 'ōfisi fo'ou 'e ua, 'a ia ko e 'Ōfisi 'Amipasitoa 'a 'Amelika' 'i he Fungavaka hono fā pea mo e 'Ōfisi 'o e Tonga Australian Support Platform 'a 'Aositelēlia' 'i he loki hono 4 'o e Fungavaka hono 3.
- (l). Fakahoko hono toe siv'i mo vakai'i e polokalama malu'i 'o e 'Api Ngāue.
- (m). Fakakakato hono toe sivi'i 'o e tu'unga malu 'o e fale' ke fakapapau'i 'oku' ne matu'uaki e ngaahi fakatamaki fakaenatula hangē ko e saikolone mo e mofuike'.
- (n). Vakai'i mo fakalelei'i 'a e ngaahi aleapau lisi fakataimi 'a kinautolu 'oku nau ngāue'aki 'a e ngaahi 'ōfisi 'a e Pangikee'.

Na'e toe hoko atu pē foki hono ngāue'aki 'e he Pangikē 'a e Kautaha mei Nu'u Sila ko e Willis Tower NZ Ltd ki he polokalama malu'i, fakataha mo e kakato 'o e sivi ki he malu'i 'o e fale ngāue 'i Mē 2023. Na'e toe hiki hake ai 'a e mahu'inga 'o e fale ngāue 'i he māketi' ki he pa'anga \$23.1 miliona mo e mahu'inga 'o e ngaahi mīsini mo e ngaahi me'a ngāue ki he pa'anga \$1.6 miliona.

Ngaahi Ngāue Fakaloto'api

'I he ta'u 2023, na'e fakahoko lelei ai pe 'e he Tafa'aki Ngaahi Ngāue Fakaloto'api 'a hono fatongia ki he ngaahi tafa'aki kehe', 'o kau ai 'a e ngaahi sēvesi fefakatau'aki, tokanga'i lelei e ngaahi ngofua ki he hū ki he ngaahi feitu'u 'oku fakangatangata, tauhi 'o e ngaahi kī, pea mo hono pule'i mo tokanga'i 'o e ngaahi salioite mīsini 'a e Pangikee'. 'Oku tokanga'i foki 'e he Tafa'aki ko 'eni mo e tauhi e ngaahi lekooti', ngaahi fakamole 'oku te'eki totongi 'o fakatatau ki he'enau patiseti fakata'u kuo vahe'i ki ai', mo e ngaahi sisitemi fetu'utaki 'a e Pangikee'. Lilotonga e ta'u, na'e malava 'o fuesia lelei 'a e ngaahi fatongia 'ni 'o 'ikai ha palopalema 'e hoko.

Kau Ka'ate Le'o

Na'e kei hokohoko atu ai pē 'a hono fakahoko 'e he kau ka'ate le'o 'a honau fatongia ke fakapapau'i 'a e tu'unga malu mo e hao 'a e Pangikē Pule mo 'ene kau ngāue mo hono ngaahi 'ātakai 'i he houa 'e 24 kotoa pē. 'Oku kau foki mo e hū mai 'a e kau 'a'ahi' 'i hono tokanga'i ke fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e ngofua kimu'a pea toki faka'atā kinautolu ke nau hū ki he loto'ā 'o e Pangikē Pule'. Ko e

taha 'o e ngaahi fatongia mahu'inga 'o e Kau Ka'ate Le'o ke malu'i 'a e ngaahi ngāue 'oku fai ki he pa'anga 'oku tauhi 'i he Pangikē Pule', pea mo ha ngaahi uta pa'anga 'oku fakafolau mai ke fakasi'isi'i ha ngaahi fakatamaki 'e malava ke hoko 'i he ngaahi tafa'aki ko 'eni'. 'I he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga, na'e kei malu pe 'a e ngaahi 'ātakai 'o e Pangikē Pule 'o 'ikai ha maumau'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue fekau'aki mo e malu mo e hao 'a e kau ngāue mo e ngaahi fatongia 'o e Pangikē Pule'.

Fakatātā 15: Mahu'inga 'aupito 'a e malu

Ko e taha 'o e kau ka'ate le'o 'i he tokanga'i 'a kinautolu 'oku nau hū atu mo hū mai ki he loto'ā 'o e Pangikē Pule'.

15. FAKAMATALA TĀNAKI 1: FAKAMATALA PA'ANGA 'ATITA'I

PANGIKĒ PULE FAKAFONUA 'O TONGA

FAKAMATALA KI HE KOLOA MO E MO'UA
30 SUNE 2023

	<u>2023</u>	<u>2022</u>
NGAAHI KOLOA	\$	\$
Ngaahi Pa'anga Talifaki 'i Tu'apule'anga		
Pa'anga Ngāue mo e Ngaahi Pa'anga Tipositi 'i Tu'apule'anga	851,157,990	801,947,340
Totongi tupu te'eki ke ma'u	19,610,321	7,033,412
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga		
- Tukuhau Malu'i Pa'anga Muli	10,889,205	10,749,556
- Ngaahi Totonu Toho Makehe	59,340,539	58,435,683
Ngaahi Koloa Fakalotofonua		
Pa'anga Ngāue	10,666	7,456
Totongi tupu te'eki ke ma'u	52,586	-
Ngaahi Koloa Kehe	11,621,855	9,921,042
Api Ngāue, Ngaahi Misini mo e Ngaahi Me'angāue	10,443,414	10,281,822
Ngaahi Koloa Fakalukufua	<hr/>	<hr/>
	963,126,576	898,376,311
NGAAHI MO'UA		
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli		
Totongi tupu te'eki ke totongi	57,689	4,142
Ngaahi Tipositi Totongi Vave	77,275,079	41,550,419
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga		
- Ngaahi Totonu Toho Makehe	62,761,330	61,956,445
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Fakalotofonua		
Totongi ki he Pule'anga	14,271,165	370,674
Ngaahi Tipositi Totongi Vave	504,158,153	541,184,871
Totongi tupu te'eki ke totongi	167,528	15,456
Ngaahi mo'ua kehe	5,102,780	3,383,208
Pa'anga kuo tuku atu	118,026,586	138,018,723
Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u mei he Ngaahi Pangike	123,395,000	81,819,000
Tipositi 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangike	25,000,000	-
Pa'anga talifaki ki he monu'ia 'a e kau ngāue	96,789	147,063
Ngaahi Mo'ua Fakalukufua	<hr/>	<hr/>
	930,312,099	868,450,001
TOENGA NGAAHI KOLOA	<hr/>	<hr/>
SINO'I PA'ANGA MO E PA'ANGA TALIFAKI	<hr/>	<hr/>
Sino'i Pa'anga kuo totongi	5,000,000	5,000,000
Pa'anga Talifaki Fakalukufua	22,748,068	16,631,854
Toe fakamahu'inga'i e Pa'anga Talifaki	5,066,409	8,294,456
SINO'I PA'ANGA MO E PA'ANGA TALIFAKI FAKALUKUFUA	<hr/>	<hr/>
	\$32,814,477	\$29,926,310

PANGIKĒ PULE FAKAFONUA 'O TONGA

FAKAMATALA KI HE TUPU FAKALŪKUFUA

30 SUNE 2023

	<u>2023</u>	<u>2022</u>
	\$	\$
Totongi tupu	26,810,437	5,351,355
Pa'anga hū mai kehe	3,581,734	3,060,776
 Fakakatoa Pa'anga hū mai mei he ngaahi ngāue	 30,392,171	 8,412,131
 Ngaahi Fakamole		
Totongi tupu	1,889,625	153,036
Pule'i mo e ngaahi fakamole kehe	8,096,542	7,712,145
Pa'anga talifaki ki hano maumau'i 'o e ngaahi koloa	18,625	17,416
 Fakamole Fakangāue Fakalukufua	 10,004,792	 7,882,597
 Tupu 'oku malava ke vahevahe	 20,387,379	 529,534
Mole na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'o e pa'anga muli ki he pa'anga Tonga	(3,228,047)	(4,471,704)
 Ngaahi mole makehe ki he ta'u fakapa'anga	 (3,228,047)	 (4,471,704)
 Fakakatoa 'o e Tupu Fakalūkufua	 \$ 17,159,332	 (\$ 3,942,170)

	Sino'i Pa'anga kuo totongi	Pa'anga Mohe Fakalukufua	Toe Fakamahu'inga'i Pa'anga Mohe	Vahevahe 'o e tupu 'i he ta'u	Fakakatoa
	\$	\$	\$	\$	\$
Palanisi 30 Sune 2021	\$5,000,000	\$16,472,994	\$12,766,160	\$0	\$34,239,154
Tupu ki he ta'u	-	-	-	529,534	529,534
Mole na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'a e Pa'anga Muli ki he Pa'anga Tonga lolotonga 'a e ta'u	-	-	(4,471,704)	-	(4,471,704)
Ko e konga ne to'o atu mei he tupu fakakatoa 'o e ta'u, 'o fakatatau ki he Kupu 8(1)(f) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014 'o fakahu ki he pa'anga talifaki	-	158,860	-	(158,860)	-
Palanisi ke totongi atu ki he Pule'anga 'o Tonga 'o fakatatau ki he Kupu 8(3) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014	-	-	-	(370,674)	(370,674)
Palanisi 30 Sune 2022	\$5,000,000	\$16,631,854	\$8,294,456	\$0	\$29,926,310
Tupu ki he ta'u	-	-	-	20,387,379	20,387,379
Mole na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'a e Pa'anga Muli ki he Pa'anga Tonga lolotonga 'a e ta'u	-	-	(3,228,047)	-	(3,228,047)
Ko e konga ne to'o atu mei he tupu fakakatoa 'o e ta'u, 'o fakatatau ki he Kupu 8(1)(f) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014 'o fakahu ki he pa'anga talifaki	-	6,116,214	-	(6,116,214)	-
Palanisi ke totongi atu ki he Pule'anga 'o Tonga 'o fakatatau ki he Kupu 8(3) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014	-	-	-	(14,271,165)	(14,271,165)
Palanisi 30 Sune 2023	\$5,000,000	\$22,748,068	\$5,066,409	\$0	\$32,814,477

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA

FAKAMATALA KI HE FEHU'AKI 'O E PA'ANGA
KI HE TA'U 'O NGATA 'I HE 'AHO 30 SUNE 2023

	<u>2023</u> \$	<u>2022</u> \$
FEHU'AKI 'O E PA'ANGA 'I HE NGAahi NGĀUE ANGAMAHENI 'A E PANGIKE		
Pa'anga hū mai mei he totongi tupu	14,180,943	2,866,550
Pa'anga hū mai mei he Ngāue'aki 'o e 'ōfisi	1,762,652	593,808
Pa'anga hū mai mei he fakatau atu 'o e pa'anga maka fakamanatu	37,654	80,565
Pa'anga hū mai kehe	2,684,798	2,394,391
Pa'anga hū atu ki he ngāue fakapa'anga	(3,266,467)	(1,636,511)
Pa'anga hū atu ki he totongi tupu	(1,684,006)	(149,125)
Pa'anga hū atu ki hono totongi 'o e ngaahi kautaha 'oku tau mo'ua kiai mo e kau ngāue.	(5,336,140)	(4,515,158)
Hulu/(Fe'amokaki) 'i he Fehu'aki 'o e Pa'anga 'i he Ngaahi Ngāue Angamaheni 'a e Pangike	8,379,434	(365,480)

FEHU'AKI 'O E PA'ANGA 'I HE NGĀUE FAKAHU PA'ANGA

Fakatau mai 'o e ngaahi koloa tu'uma'u	(860,603)	(239,449)
Tupu/(Holo) 'i he 'Akauni Kautaha Pa'anga	(1,044,504)	(40,636,993)
Fakavaha'apule'anga		
Tupu/(Holo) 'i he nō 'a e kau ngāue	263,111	(142,193)
Tupu/(Holo) 'i he pa'anga malava ke 'inivesi	(50,044,821)	(133,881,396)
Hulu/(Fe'amokaki) he Ngāue Fakahu Pa'anga	(51,686,817)	(174,900,031)

FEHU'AKI 'O E PA'ANGA HE NGĀUE FAKAPA'ANGA

Tupu he Pa'anga kuo fakahu atu	(19,992,137)	22,125,450
Tupu/(Holo) he Tipōsiti Taimi Nounou	(50,684,062)	79,896,275
Tupu/(Holo) he Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u	41,576,000	13,936,000
Tupu/(Holo) he 'Akauni 'a e Pule'anga	49,382,004	3,986,823
Tupu/(Holo) he pa'anga 'oku tauhi ke faka'atā atu	-	157,447
Tupu/(Holo) he vahevahe totongi 'a e ngaahi	804,885	40,823,506
Kautaha Pa'anga fakavaha'apule'anga		
Pa'anga totongi ki he Pule'anga	(370,674)	-
Tupu/(Holo) 'i he ngaahi sikiualetī kuo tuku atu	25,000,000	-
Hulu he Ngāue Fakapa'anga	45,716,016	160,925,501

Hulu he Ngāue Fakapa'anqa 45,716,016 160,925,501

Hulu 'I he Pa'anga	2,408,633	(14,340,010)
PA'ANGA HE KAMATA'ANGA 'O E TA'U	13,256,545	32,068,259
FAKAPA'ANGA		

TUPU(HOLO) MEI HE FELILIUAKI 'I HE
MAHU'INGA 'O E PA'ANGA TONGA (3,228,047) (4,471,704)

PA'ANGA HE 'OSI 'O E TA'U FAKAPA'ANGA \$12,437,131 \$13,256,545